

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Katedra psychologie



BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Nikola Sochová

**Ohrožení dětí – identifikace rizikových
a ochranných faktorů rodinného působení
Children at Risk – Identification of Risk and
Protective Factors in Family Context**

Praha 2018

Vedoucí práce: Mgr. Ing. Marek Vranka

Poděkování

Především děkuji Mgr. Ing. Marku Vrankovi za cenné rady a připomínky v rámci konzultací v celém průběhu psaní bakalářské práce, jež mě při psaní inspirovaly a vedly mě správným směrem, kterým se mám při psaní ubírat. Rovněž děkuju za podporu všem mým známým a rodině. Dík patří také psychologce Dětského krizového centra Mgr. Flóře Neradilové Beňové, která mě především na počátku psaní inspirovala a v průběhu roku také v rámci mé praxe konzultovala mé poznatky, pramenící ze studia literatury, která byla podkladem k napsání práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30.7.2018



.....
Nikola Sochová

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá zmapováním rizikových a ochranných faktorů, kterým mohou být děti vystaveny přímo v rodině, ve které vyrůstají, a které mohou na dítě působit buď bezprostředně, nebo s delším časovým odstupem, a ovlivnit tak následný vývoj dítěte. V literárně přehledové části jsou faktory a jejich následky rozděleny dle toho, zda se týkají struktury rodiny, stability rodiny či fungování rodiny. Návrh výzkumu se soustředí na srovnání dětí pocházejících z rodin se sezdanými rodiči a nesezdanými rodiči a ověřuje, zda je wellbeing dětí rodičů nesezdaných horší než dětí rodičů sezdaných.

Klíčová slova

dítě, ohrožení, rizikové faktory, ochranné faktory, rodina, mladší školní věk

Abstract

This bachelor's thesis consists of mapping risk and protective factors to which children are exposed in the family where they are growing up and which can affect the child either immediately or after longer time and can influence the following development of the child. The theoretical part of the work describes selected important factors and their influences which are divided according to their relation to the family structure, stability, or functioning. The proposal of the research project focuses on the comparison of children coming from families with married and unmarried parents and examines if the wellbeing of children coming from unmarried parents is worse than wellbeing of children coming from married parents.

Keywords

child, jeopardy, risk factors, protective factors, family, younger school age

Obsah

Úvod	6
1. Rizikové faktory a ochranné faktory	8
1.1 Rizikové faktory	10
1.2 Ochranné faktory	10
2. Identifikace rizikových faktorů v rodině	12
2.1 Struktura rodiny	12
2.1.1 Nesezdané soužití	12
2.1.2 Manželství	13
2.1.3 Rodina, v níž jeden biologický rodič schází	14
2.1.3.1 Rodiče, kdy je jeden rodič biologický a druhý je jeho partnerem	15
2.1.3.2 Single rodič/rodič samoživitel	15
2.1.4 Páry stejného pohlaví	17
2.2 Stabilita rodiny a rizika jejího rozpadu	18
2.3 Funkční charakteristiky rodiny	21
2.3.1 Socioekonomické zdroje rodiny	21
2.3.2 Limity rodičů	22
2.3.3 Násilí mezi partnery	23
2.3.4 Velikost rodiny, množství sourozenců	25
2.3.5 Míra zapojení otce do péče	25
3. Návrh výzkumného projektu	28
3.1 Cíle výzkumu	28
3.2 Design výzkumného projektu	28
3.3 Výzkumný soubor	30
3.4 Výzkumné metody	30
3.5 Způsob zpracování dat	32

3.6 Etika navrhovaného výzkumu	33
3.7 Diskuse	33
Závěr	36
Seznam použité literatury	37
Seznam tabulek.....	46
Příloha 1.....	I

Úvod

Všichni bychom si přáli, aby se děti mohly vyvíjet a vyrůstat v těch nejlepších podmínkách, ale ne vždy tomu tak je. A i když dítě vyrůstá se svou vlastní rodinou a nemuselo se potýkat s životem v ústavní či náhradní rodinné péči, neznamená to, že má zaručené ty nejlepší podmínky. Společnost je v dnešní době již citlivá na problematiku syndromu CAN (syndromu týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte), avšak možných ohrožení vývoje dítěte je mnohem více.

Tato bakalářská práce se snaží zaměřit se na rizikové a ochranné faktory, které přímo nesouvisí s problematikou syndromu CAN, ale mohou být pro dítě rovněž závažné. Může se jednat o napohled méně významné faktory, které by laická veřejnost vůbec za ohrožující považovat nemusela, např. různé formy uspořádání rodiny, vzájemný vztah rodičů apod. Je pravda, že působení jednotlivých faktorů tohoto typu nemusí být pro dítě ohrožující, může ale docházet i k případům, kdy se jednotlivé faktory prolínají a kumulují, a i když jejich samotné působení může vypadat jako bezvýznamné, jejich kumulace již může pro dítě představovat značné riziko.

Definicí rizikových a ochranných faktorů, jejich možnou kumulací a souvisejícími negativními následky se zabývá první část bakalářské práce. V ní jsou rizikové faktory v rodině rozděleny do třech oblastí, a to do struktury, stability a funkčních charakteristik rodiny. Strukturou rodiny jsou myšleny možné formy jejího uspořádání, především z hlediska vzájemného vztahu partnerů, pečujících o dítě. Stabilita rodiny odráží sílu rodinných vztahů a rizika rozpadu rodiny. Funkční charakteristiky rodiny zahrnují ostatní faktory, vyplývající z rodinného fungování, které se rovněž mohou na dítěti odrazit (např. vzájemný vztah rodičů a jeho vliv na vztah k dítěti). Vždy jsou kromě popisu těchto faktorů uvedeny i možné následky pro dítě a jsou uvedeny také možnosti, za kterých by se dítěti dařilo lépe, tedy ochranné faktory. Ty jsou však vzhledem k rozsahu práce uváděny v omezenějším množství a v práci je kladen větší důraz na faktory ohrožující.

Empirická část práce se zabývá srovnáním dětí z rodin se sezdanými biologickými rodiči a nesezdanými biologickými rodiči. Důvodem volby prozkoumání této problematiky jsou tvrzení, uváděna v této práci, která poukazují na horší důsledky v kognitivní a behaviorální oblasti pro děti z rodin, kde jsou rodiče nesezdaní (např. větší problémy s chováním, zhoršená školní úspěšnost apod.). Tato tvrzení byla jak pro autorku, tak pro její blízké okolí, se kterými tyto poznatky sdílela, natolik překvapivé, že se rozhodla navrhnout výzkum, který by je ověřoval. Ve výzkumu je prováděno porovnání těchto dětí

z hlediska školního chování, poruch chování a kognitivních schopností.

Jako zdroje byly voleny převážně zahraniční studie, které se vždy zabývají jedním nebo více konkrétními faktory či následky jejich působení. V práci je citováno podle normy APA (2010).

1. Rizikové faktory a ochranné faktory

Rizikovými faktory jsou myšleny podmínky prostředí či individuální proměnné, objevující se v rámci socializace dítěte, které zvyšují pravděpodobnost, že se objeví nežádoucí následky ve vývoji, např. z emočního nebo behaviorálního hlediska (zvýšená depresivní nálada, antisociální, agresivní, delikventní a jinak problémové chování apod.; Gerard & Buhler, 2004). Jednotlivé rizikové faktory působí na každého jedince rozdílně, v závislosti na tom, zda působí samostatně nebo je jich více a projevuje se tak kumulativní efekt rizikových faktorů (Wekerle, Wall, Leung, & Trocmé, 2007).

Kumulativní efekt rizikových faktorů znamená, že dítě zažívá větší množství různých stresorů či je zažívá opakovaně. Tato skutečnost je pro dítě a jeho vývoj mnohem problematičtější, než když je dítě vystaveno pouze jedné, dále neopakované stresové zkušenosti. Zažívání takových jednotlivých zkušeností se dá mnohdy chápat jako nedílná součást jedincova vývoje, a i když je to pro dítě nepříjemné, jeho vývoj to nenaruší (Glaser, 2011). Čím je kumulace působících rizikových faktorů větší, tím více má dítě problémů v dalším přizpůsobení se (Appleyard, Egeland, vanDulmen, & Sroufe, 2005). Dle Moralesové a Guerrové (2006) výzkumníci Rutter a kolegové (1975) zjistili, že skoro žádný jednotlivý rizikový faktor není signifikantním prediktorem následné dětské nepřizpůsobivosti, dva nebo více indikátorů rodinných nesnází byly asociovány s čtyřnásobným vzrůstem problémů s chováním dítěte, a čtyři rizikové faktory vedly k až desetinásobnému vzrůstu.

Pro měření rizika v souvislosti s množstvím kumulativních rizikových faktorů se zavedl index kumulativního rizikového faktoru, díky němuž se dají částečně predikovat negativní vývojové následky (Gerard & Buhler, 2004) a který může rovněž indikovat vzájemnou závislost určitých faktorů (Luthar, 1993). K pokrytí všech působících rizikových faktorů se obvykle užívá skór, který dostaneme součtem kombinací různých standardizovaných skórů jednotlivých rizikových faktorů, protože každý skór má jinou jednotku a škálu měření. Nejběžnější přístup k vytvoření celkového měřítka vystavení rizikovým faktorům, které se nemusí nutně překrývat, je vytvořit smíšené měřítko, v němž bude sada dichotomických faktorů vystavení sečtena dohromady (vystavení = 1; nevystavení = 0; Evans, Li, & Whipple, 2013).

Tvrzení ohledně kumulativního rizikového faktoru poukazuje na lineární (aditivní) model působení rizikových faktorů, kde platí, že čím větší je kumulativní rizikový faktor, tím více maladaptivních důsledků se objeví (Sameroff, Seifer, Zax, & Barocas, 1987).

Oproti tomu se objevují studie, které navrhují nelineární model – ty poukazují na efekt prahových hodnot (*threshold effect*) – a to buď ve smyslu, že výrazný nárůst negativních důsledků se děje až po působení určitého počtu rizikových faktorů za tímto prahem, a do té doby je jedno, jakých výsledků v indexu jedinci dosáhli (Rutter, 1979), nebo že za tímto prahem se projeví plató efekt (Morales & Guerra, 2006). Rutter (1979) našel např. důkaz pro efekt prahu s dramatickým nárůstem rizika mentální poruchy až po působení čtyř rizikových faktorů.

<i>Rizikové proměnné</i>	<i>Nízké riziko</i>	<i>Vysoké riziko</i>
Duševní onemocnění	0-1 kontaktů s psychiatrem	více než 1 kontakt s psychiatrem
Úzkost	maximálně 25% výskyt	minimálně než 75% výskyt
Rodičovský dohled	minimálně 75 % času	maximálně 25 % času
Spontánní interakce	minimálně 75 % všech reakcí	maximálně 25% všech reakcí
Vzdělání	střední škola	bez střední školy
Zaměstnání	kvalifikovaný	středně kvalifikovaný nebo bez kvalifikace
Člen minority	ne	ano
Rodinná podpora	otec je přítomný	otec není přítomný
Stresové životní události	maximálně 25 %	minimálně 75 %
Velikost rodiny	1-3 děti	4 a více dětí

Tabulka 1 – Rizikové proměnné v Rochester Longitudinal Study (Sameroff, Seifer, & Zax, 1982)

Měření kumulativního rizika má však své limity – měří se pouze množství těchto rizik a je zanedbáno zjišťování jejich intenzity a rozsahu působení nebo způsobu vystavení riziku. Stejně tak je zanedbáno zjišťování, kdy začaly rizikové faktory působit a jak dlouho bylo dítě tomuto působení vystaveno (Evans et al., 2013), což může ovlivnit způsoby adaptace nebo maladaptace. Např. kumulativní rizikové faktory, působící v raném dětství, mohou mít rozdílné následky než faktory, které působily ve středním dětství. Rané zkušenosti mohou mít speciální význam v determinaci pozdějších následků, protože stanovují směr následných interakcí dítěte s jeho prostředím. S velkou pravděpodobností se však také na determinaci podílí i pozdější zkušenosti, které usměrňují výsledné přizpůsobení (Sroufe, Carlson, Levy, & Egeland, 1999). Při měření není známá ani dynamika daného rizika – u mnoha rizikových faktorů se negativní následky objeví až ve chvíli, kdy faktory působí dlouhodobě (Evans et al., 2013). Důležité je také zaměřit se na

jejich vzájemnou interakci, která představuje větší riziko než pouhá suma (Rutter, 1981). Rozdíl v působení mnohonásobných stresorů je také v tom, jestli se jedinec setká se všemi stresory v jednom kontextu, nebo napříč různými kontexty, které se jeví pro vývoj jako více ohrožující (Morales & Guerra, 2006). Určitý stresor může zapříčinit jeden nebo více neblahých následků, stejně tak, jako se různé typy stresorů podílí na stejném následku (Sameroff, Seifer, & Bartko, 1997).

1.1 Rizikové faktory

Rodina je základní sociální jednotka, která hraje důležitou roli při péči, výživě a socializaci dítěte (Meçe, 2015). Jelikož se život dítěte odehrává v kontextu rodinného systému, jeho wellbeing je koncipován v závislosti na celém fungování tohoto systému (McKeown & Sweeny, 2001). Jednota rodinného systému může fungovat dobře, jen pokud jsou vztahy mezi jednotlivými členy udržovány v emočně zralém stylu (Cancian & Reed, 2009). V opačném případě, kdy dochází k oslabení rodinných vztahů na různých úrovních, se dítě nemusí zcela dobře vyvíjet. Mezi základní oslabení vztahů se řadí rodinná nestabilita a narušená struktura rodiny (Waldfogel, Craigie, & Brooks-Gunn, 2010). Kromě toho se v rodině objevují i jiné stresory, které mohou být pro vývoj dítěte rizikové, přičemž se bere v úvahu tvrzení o kumulativních rizikových faktorech, uvedené v předchozí kapitole (Tucker & Rodriguez, 2014).

Vzrůst úrovně stresorů v rodině predikuje nárůst externalizovaných a internalizovaných problémů (Forehand, Biggar, & Kotchick, 1998). Kumulativní stresory z různých oblastí rodinného fungování jsou prediktory spíše externalizovaných problémů (problémy s chováním dítěte, vnímáním vlastních sociálních kompetencí, projevy nižšího IQ atd.). Samotný rodičovský konflikt a deprese u matky jsou naopak silnějšími prediktory internalizovaných problémů (deprese, úzkost, stažení se, somatické potíže, nízký self-esteem atd.; Shaw & Emery, 1988).

Samozřejmě, že existují interindividuální rozdíly v tom, jak na dané dítě určité nepříznivé podmínky působí i jaké budou následky. Někteří jedinci mohou být vysoce resilientní a dopady mohou být jen minimální či žádné (Glaser, 2011). Resilience dětí může být také odrazem ochranných faktorů, vyskytujících se v rodině, specifikovaných dále.

1.2 Ochranné faktory

Ochranné faktory jsou individuální nebo prostředím dané *obrany*, které chrání jedince před rizikovými původci podporováním pozitivních následků nebo redukováním pravděpodobnosti negativních následků interakce jedince s prostředím či vnitřními

proměnnými (Gerard & Buehler, 2004). Uvedení autoři rozlišují mezi termíny *kompensační efekt*, kdy dochází k vyrovnání negativních faktorů pomocí ochranných faktorů, a *protektivní efekt*, kdy ochranné faktory brání působení negativních faktorů.

V rámci rodiny byly identifikovány tři typy protektivních faktorů: individuální rysy, kohezivní rodinné vztahy a rozšířená podpůrná síť (Masten & Garmezy, 1985). Flouri, Tzavidis a Kallis (2010) nachází největší ochranný účinek před negativními emocionálními a behaviorálními následky v kognitivní sféře. Možnosti působení ochranných faktorů jsou průběžně uváděny v rámci celé práce, vždy v souvislosti s uváděným rizikovým faktorem.

2. Identifikace rizikových faktorů v rodině

Následující kapitoly jsou rozděleny dle toho, jakou má rodina strukturu, jak je stabilní a jaké jsou její funkční charakteristiky. Kapitola ohledně struktury a stability rodiny nahlíží na různé druhy uzpůsobení rodiny a sílu vztahů mezi jednotlivými členy a jejich možného pozitivního či negativního působení na dítě. Mezi funkční charakteristiky rodiny jsou zahrnuty faktory, které následně zapříčiňují rodinnou nestabilitu, ale zároveň také mohou díky nestabilitě vznikat.

2.1 Struktura rodiny

Pojem rodinná struktura poukazuje na složení rodiny, především z hlediska osob, pečujících o dítě. Conway a Li (2012) ve své práci uvádějí rozlišení třech hlavních způsobů uspořádání rodiny dítěte dle toho, zda dítě žije s dvěma rodiči, jedním rodičem nebo bez rodiče. Rodinu se dvěma rodiči rozdělují na „tradiční“ rodinu, v níž jsou rodiče dítěte sezdaní, a na takovou, kde spolu rodiče pouze žijí. Rodinu s jedním rodičem rozdělují dle toho, zda je oním rodičem matka nebo otec (ať už biologičtí či adoptivní). Ti mohou dále žít sami, s partnerem, který není rodičem dítěte, či s tímto partnerem být ve svazku. V rodině, kde není žádný rodič, uvádějí jako pečující osoby buď prarodiče, nebo jiné dospělé osoby v rodině. Vliv rodinné struktury není orientován pouze na dětství, ale ovlivňuje wellbeing jedince v průběhu celého života (Amato, 1991).

2.1.1 Nesezdané soužití

V minulosti mělo největší význam ze všech forem rodinného soužití tradiční manželství, přibližně na přelomu tisíciletí se však začal připisovat stejný význam také soužití nesezdanému. Důvodem neuzavření sňatku je rostoucí tolerance k nesezdanému soužití, včetně těch párů, které mají děti. V roce 2017 se v ČR při šetření Centra pro výzkum veřejného mínění pouze čtvrtina respondentů domnívala, že je pro výchovu dětí důležité, aby jejich rodiče byli manželé. K pochybnosti o smyslu uzavření sňatku přispívá i vysoká úroveň rozvodovosti a celospolečenská tolerance rozvodu. Dle posledního sčítání lidu žilo v nesezdaných soužitích 11 % dětí, které jsou na rodičích závislé (Kuchařová et al., 2017).

Rizikem takového soužití je větší tendence partnerů oddělit se od sebe mnohem jednodušeji a vytvářet chudší rodinné zázemí, než sezdaní biologičtí rodiče (Aronson & Huston, 2004). Průměrně takové spolusoužití trvá dva roky, přibližně polovina skončí manželstvím (Manning, Smock, & Majumdar, 2004). V těchto prvních dvou letech je největší riziko, že se partneři rozejdou, na rozdíl od manželských párů, které jsou v tomto

počátečním období stabilnější. Pokud tyto páry překlenou přibližně pět až sedm let, dostávají se z hlediska stability na stejnou úroveň, jako manželství (Kuchařová et al., 2017). Je zde ale větší pravděpodobnost, že děti rodičů, kteří spolu pouze žijí, zažijí značnou nestabilitu v následném životě, a to i tehdy, pokud se jejich rodiče nakonec vezmou (Manning, 2002). Na druhou stranu, pokud je vztah spolužijícího páru stabilní (s minimálním množstvím konfliktů apod.), mají se děti žijící v takové domácnosti stejně dobře jako děti, jejichž spolužijící rodiče se nakonec vezmou (Carlson & Corcoran, 2001).

Dle výzkumů jsou děti v těchto rodinách ve větším riziku chudoby v porovnání s dětmi, jejichž rodiče jsou sezdáni, částečně proto, že tyto rodiny mají méně socioekonomických zdrojů a částečně kvůli nestabilní životní situaci (čímž je výše uváděné větší riziko rozpadu rodiny; Manning, 2002). Dalším z důvodů mohou být i nižší nebo nulové šance na využití daňových úlev. Partneři v tomto vztahu často své příjmy nesdílejí a mají menší přehled o celkové finanční situaci, může také častěji docházet k tomu, že roli hlavního živitele zastává žena (Kuchařová et al., 2017).

V potaz jsou brána rovněž specifika jednotlivců, vstupujících do takového vztahu, které mohou být samy o sobě pro dítě ohrožující – např. je uváděno, že častěji preferují tuto formu soužití páry s nižší úrovní vzdělání (Acs & Nelson, 2001). Pokud jsou v tomto postavení vysokoškoláci, mají větší pravděpodobnost, že uzavřou sňatek později. U vysokoškoláků je také mnohem vyšší riziko rozpadu takového soužití, oproti jedincům bez maturitního vzdělání, což lze vysvětlit např. větší vzájemnou závislostí partnerů bez maturitního vzdělání, ale také horšími možnostmi hledání jiného partnera a tudíž vyššími tendencemi si stávající vztah udržet (Kuchařová et al., 2017).

Je uváděno že rodiče, kteří nejsou sezdáni, jsou náchylní mít chudší kvalitu vztahu než sezdání rodiče a při rodičovství vykazují více konfliktů a méně spolupráce (McLanahan & Beck, 2010). Dalším rizikovým faktorem mohou být deprese matek, žijících v tomto uspořádání, jimiž trpí více, než vdané matky (Brown, 2004).

2.1.2 Manželství

Manželství je považováno v mnoha studiích z hlediska struktury rodiny za nejlepší podmínku pro vývoj dítěte. Je předpokladem, že pozitivní efekt manželství na dětský wellbeing pochází spíše z typických charakteristik jedinců, kteří se sezdali a zůstali sezdáni, než z manželství jako takového (Lerman, 2002). Tito jedinci mohou mít zvýrazněné rysy jako oddanost, věrnost a orientace do budoucnosti, což je odlišuje od těch, co sezdání nejsou. Je možné, že samotné manželství může změnit chování sezdáného páru

v mnoha ohledech, stejně jako chování ostatních lidí k nim (Parke, 2003). Také se u nich projevuje ve větší míře tendence mít tradičnější pohled na manželství a výchovu dětí. Tyto přístupy k výchově dětí mohou ovlivnit interakci matky s dítětem – matky jsou méně často zaměstnány a jsou více zodpovědné za péči o dítě a sociální interakci. Vdané ženy mají s dětmi také pozitivnější vztah a vytváří lepší domácí prostředí než rodiče, žijící sami, nebo v nesezdaném soužití. Dle výsledků studie se chovají děti k těmto matkám pozitivněji a jsou na ně bezpečněji navázány než děti nesezdaných matek (Aronson & Huston, 2004).

Ukázala se i lepší úroveň vzdělání těchto matek – v průměru měly ukončeny tři roky vysokoškolského vzdělání, nesezdané matky strávily v průměru méně než rok dalším vzděláváním po střední škole. Průměrné příjmy rodin se sezdanými rodiči byly skoro dvakrát větší než příjmy rodin s nesezdanými rodiči, a až čtyřikrát větší než příjmy matek, žijících samy (Aronson & Huston, 2004). Ekonomické benefity, pocházející z manželství (mimo příjmy i různé sociální dávky, příspěvky apod.), mohou zvyšovat šance na dětský wellbeing (Parke, 2003).

Pokud je tento typ rodiny stabilní, jsou si všichni její členové emočně blíže a jsou méně vystaveni stresovým událostem a děti se potýkají s méně emočními nebo sociálními problémy během dětství (Amato, 2005). Co se týče dalších psychických funkcí, byly např. prokázány lepší kognitivní schopnosti dětí sezdaných rodičů, zlepšení nastalo i u dětí, jejichž rodiče byli během jejich narození nesezdaní, ale později se vzali (Liu & Heiland, 2008).

2.1.3 Rodina, v níž jeden biologický rodič schází

Spousta výzkumů poukazuje na prostý fakt, že dětem vyrůstajícím v *netradičních* rodinách se daří hůře než těm, které vyrostly s oběma biologickými rodiči, přičemž není rozlišeno, o jaké netradiční rodiny se jedná – zda o takové, kde po rozpadu původní rodiny přibyl nový partner či takové, kde rodič zůstal sám (Conway & Li, 2011). Tyto děti měly ve výzkumech vyšší úroveň behaviorálních problémů a nižší skóre v kognitivních testech než děti, které žijí pořád s dvěma rodiči (Carlson & Corcoran, 2001). Jedním z vysvětlení těchto výsledků je, že děti se přítomností obou rodičů se učí lepší socializaci (Dawson, 1991). Při socializaci dítěte má každý z rodičů svou specifickou úlohu. Zatímco matka poskytuje dítěti oporu především svou emocionalitou a řečovou komunikací, role otce je důležitá při zprostředkování okolního světa aktivní konfrontací s ním. Dítě si zakouší s oběma rodiči různé emocionální styly a způsoby myšlení. Ideální je, pokud se vztahy obou rodičů k dítěti vzájemně doplňují (Kuchařová et al., 2017). Pro lepší orientaci

v problematice je zde jednotlivými kapitolami vymezeno, zda se jedná přímo o chybění jednoho biologického rodiče, či specificky o situaci doplněné rodiny.

2.1.3.1 Rodiče, kdy je jeden rodič biologický a druhý je jeho partnerem

Po rozpadu původní rodiny žijí děti buď s jedním rodičem, nebo se k nim přidá rodič náhradní (popřípadě jeho děti). Tyto změny mají na dítě dopad a mohou pro něj být z hlediska vyrovnávání se s nimi zatěžující. Dítě může být oproti původní rodině vystaveno menší emocionální podpoře, protože nevlastní rodiče jsou méně vřelí a mají tendence být méně pečující o své nevlastní děti, než jejich biologičtí rodiče (Wise, 2003). Partneri, kteří převzali novou rodičovskou roli, mají mnohdy malou motivaci sledovat potřeby partnerčina dítěte (Waldfogel et al., 2010) a komunikace s dětmi je omezenější (Henderson & Dalton, 1995). I ze strany nevlastní matky dostávají děti méně optimální péči a mají horší zdravotní následky než děti, žijící s biologickou matkou (Waldfogel et al., 2010). Také jsou výrazně častější dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti a kázeňské problémy dítěte ve škole, než by tomu bylo tehdy, kdyby dítě žilo po rozpadu původní rodiny v neúplné rodině (Kuchařová et al., 2017). Opět hraje roli, zda je nebiologický rodič s biologickým rodičem ve svazku, či pouze sdílí společnou domácnost. Nebiologický partner, který s rodičem dítěte pouze žije, pravděpodobně investuje do dítěte méně času, než by to dělal partner, který je s biologickým rodičem dítěte sezdán (Waldfogel et al., 2010).

2.1.3.2 Single rodič/rodič samoživitel

V české republice se problematika bydlení pouze s jedním rodičem týkala při posledním sčítání lidu 23 % českých dětí (Kuchařová et al., 2017). U rodiče, který vychovává dítě sám, se rozlišuje, zda se dítě narodilo samotné matce, nebo zda k tomuto stavu došlo až vlivem rozpadu partnerství. Většinou se mluví o matkách samoživitelkách, ale výjimkou nejsou ani otcové, kteří své dítě vychovávají sami. I když je otec samoživitel zajímavým tématem, vhodným k podrobnějšímu zkoumání, pojednává tato kapitola vzhledem k rozsahu práce pouze o matkách, jelikož se tento jev u nich vyskytuje častěji.

U single rodičů můžeme pozorovat určitá specifika, které se dále samy o sobě mohou podílet na ohrožení dětí. Nikdy nesezdání single rodiče mají tendence mít nižší vzdělání a úroveň příjmu než jedinci tvořící úplnou rodinu (Zill & Schoenborn, 1990). Matky, které žijí samy, bývají více ve stresu často důsledkem toho, že není v domácnosti nikdo další, kdo by jim pomáhal nést tíži rodičovství (Burchinal, Follmer, & Bryant, 1996). Jakákoli sociální opora je důležitá, protože může nepřímo ovlivnit interakci matky

s dítětem prostřednictvím zvyšování mateřského wellbeingu (Aronson & Huston, 2004). Pokud mají single matky materiální a instrumentální podporu, mají děti méně problémů, které budou uvedeny dále, a chovají se více prosociálně (Ryan, Kalil, & Leininger, 2009).

Kromě finančních investic je do dítěte ze strany rodičů investován i čas. Zejména v raném dětství je pro dítě tento čas důležitý z hlediska jeho zdraví a správného rozvoje, stejně důležitý je však i ve středním dětství nebo v adolescenci. Děti z rodin v nesezdaném soužití a z rodin s jedním rodičem jsou o něj ochuzeny. Matky samoživitelky, především pokud pracují, nemají tolik času, který by dítěti věnovaly, kdyby byly sezdané. V takové domácnosti chybí rozdělení domácích prací a žena musí svůj čas věnovat kromě samotné péče o dítě např. zároveň údržbě celé domácnosti apod. (McLanahan & Sanderfur, 1994).

Kromě toho, kolik času je dětem věnováno, je důležitá v rámci investovaného času i kvalita rodičovství. I když není důvod, proč by nesezdaní rodiče měli mít nutně oslabené mnohé rodičovské dovednosti, existují i důvody, proč by mohli – single rodiče mají v průměru méně zdrojů (jak sociálních, tak ekonomických), slabší psychické zdraví, více problematické vztahy s potenciálními partnery – to vše se může na kvalitě rodičovství odrazit. U matek, které žijí v nesezdaném soužití, mohou být tyto dovednosti také oslabeny, stále jsou na tom ale lépe, než single matky (Waldfogel et al., 2010).

Uváděné dopady na děti, které jsou vychovávány jedním rodičem, jsou rozmanité. V několika studiích bylo zjištěno, že život s jedním rodičem, následující po rozvodu, je spojován s vyšší úrovní depresivních syndromů u dětí (Gilman, Kawachi, Fitzmaurice, & Buka, 2003), děti jsou ohroženy větším rizikem emočních problémů a problémů se školní úspěšností, než děti z rodin s dvěma rodiči (za předpokladu, že je tento vztah stabilní; Emery, 1999) – rozdíl pramení ze stresu, doprovázejícího rodinné konflikty a rozpad rodiny, a z následné deprivace při výchově jen jedním rodičem. Pravděpodobnost emočních problémů a problémů s chováním těchto dětí je uváděna 2-3 krát větší než u dětí z rodin, kde jsou přítomní oba biologičtí rodiče (Zill & Schoenborn, 1990). Děti z této rodiny jsou více agresivní (Waldfogel et al., 2010) a častěji se stávají oběťmi školní šikany (Kuchařová et al., 2017). Dalšími stresory, působícími na dítě, jsou např. stigma, vyplývající z této situace, omezené kontakty s rodičem, který už v domácnosti není, problematické ekonomické podmínky, související s rostoucími finančními obtížemi, dítě je více vystaveno násilí (u single matek byla prokázána větší pravděpodobnost rizika týrání; Tucker & Rodriguez, 2014). U těchto dětí jsou horší následky nejen momentálně, ale i později na střední škole, kde mají horší průměrné známky, větší množství absence, jsou sníženy šance na dokončení střední školy, dívky se v tomto věku častěji stávají matkami,

později jsou tito jedinci více uváděni z pracovního hlediska jako nějakým způsobem „neužiteční“ pro společnost (McLanahan & Sandefur, 1994). Oproti všem uváděným rizikům, vyplývajících z života dítěte pouze s jedním rodičem, ukazují některé výzkumy, že pokud je tato rodina stabilní (vztah mezi dítětem a matkou je kladný a nedochází k častým proměnám rodinné struktury), mají se tyto děti lépe než děti, žijící v úplné, avšak nestabilní rodině (s větším výskytem konfliktů; Heiland & Liu, 2006).

Příjmy samoživitelů dosahují zhruba 70 % příjmů úplných rodin. Děti v neúplných domácnostech jsou asi ve 2-3 krát vyšším riziku chudoby než děti žijící v úplné rodině (Kuchařová et al., 2017). Chudoba je považována jednak za efekt toho, že je matka single, a jednak i za příčinu tohoto stavu (Parke, 2003). Faktory chudoby jsou asociovány s nižším dosaženým vzděláním a vyšším rizikem těhotenství v náctiletém věku nebo porodu mimo manželství, ale také s chudšími zdroji pro zajištění zdravotní péče (McLanahan & Sandefur, 1994). V poslední řadě je zde také zvýšené riziko sebevraždy, kdy riziko klesá přímo úměrně s růstem příjmů (Blum et al., 2000). Životem v chudobě jsou více ohroženy děti matek, které nebyly nikdy sezdány než těch, které jsou samy následkem rozvodu (Parke 2003). Vzhledem k nižším příjmům mají samoživitelé v porovnání s úplnými rodinami také větší obtíže v hrazení volnočasových aktivit dětí či škol v přírodě a jiných pobytů (Kuchařová et al., 2017). Také riziko nedokončeného vzdělání dětí je zvýšeno právě z ekonomických důvodů (Amato, Loomis, & Booth, 1995).

Negativní dopady, zejména z hlediska chování a kognitivních schopností, se objevují i tehdy, žije-li dítě s jedním rodičem pouze přechodnou dobu, ve větším riziku jsou však děti, které žijí v tomto stavu kontinuálně již od narození. Při porovnání dětí z rodin s jedním rodičem a z ostatních typů rodin se objevovaly u dětí single rodičů nejvyšší úroveň behaviorálních problémů a nejhorší výsledky v kognitivních testech (Carlson & Corcoran, 2001). Přítomnost otce v životě dítěte může tyto problémy snížit, nehledě na to, jestli se jedná o otce biologického či nevlastního (Bzostek, 2008).

2.1.4 Páry stejného pohlaví

U dětí, vychovávaných těmito rodiči, není zvýšená pravděpodobnost, že budou vystaveni horším následkům než děti vychovávané rozvedenými heterosexuálními rodiči. Jejich ohrožení souvisí více s tím, že se jedná také převážně o děti z rozvedených rodin a tudíž jsou vystaveny většímu množství rizik než děti rodičů sezdáných (Parke, 2003). Tyto rizika budou probrány v následující kapitole.

2.2 Stabilita rodiny a rizika jejího rozpadu

Z hlediska stability rodiny se nejvíce pohlíží na to, zda dítě vyrůstá se stejnými rodiči, kteří byli přítomní u jeho narození. Z výše uvedených tvrzení vyplývá, že tato situace je pro dítě nejlepší, děti v ní prospívají v průměru lépe než s rodiči, jejichž vztah je nestabilní. Nestabilita v rodině je způsobena zejména konflikty mezi partnery, pečujícími o dítě. Nejvíce nestability zažívají dle výzkumů páry, které spolu pouze žijí, následují rodiče, žijící sami, poté až tradiční rodiny (Waldfoegel et al., 2010). Vyústěním těchto konfliktů je odchod jednoho z páru od rodiny, v případě sezdaných partnerů jejich rozvod. V České republice se situace rozvodu dotýká v současné době kolem 57 % rodin s nezletilými dětmi (údaje jsou z roku 2015, trend od roku 2010 zůstal stále stejný; ČSÚ, 2016). Takové změny v rodině mohou být stresujícím zážitkem pro všechny členy domácnosti samy o sobě, zároveň se v této souvislosti vynořují další zdroje stresu, jako jsou např. stěhování, ztráta sociálních a ekonomických zdrojů, konflikt s odchozím partnerem, mateřská deprese apod. (McLanahan & Sanderfur, 1994). Mění se okolnosti v rodině mohou také změnit dosavadní vnímaný stav autority v domácnosti (Fomby & Cherlin, 2007).

Jakákoli změna rodinné struktury a s ní spojené stresové zážitky ovlivňují fungování rodiny a limitují čas a možnosti členů rodiny pro naplnění potřeb dítěte a tvorbu bezpečného prostředí (Meçe, 2015). Matky se mohou cítit přetíženy zvýšenou péčí o dítě, zaměstnáním a dalšími povinnostmi a mají méně času, fyzické a emoční energie, které by mohly věnovat vytváření pečujícího prostředí pro jejich děti (Bzostek & Beck, 2011). Pro rodiče je často obtížné vědět, co si jejich děti opravdu myslí a jak se cítí ohledně takových změn v rodině (např. při rozvodu rodičů). Z různých důvodů většina dětí mluví o rozvodu rodičů a smíšených pocitech, které je přitom obklopují, velmi málo. Rodiče se často soustředí pouze na své emoce, protože je pro ně rozvod stresový, a málo se zaměřují na nově vzniklé potřeby dětí (Pedro-Carroll, 2011). Důsledky se pak mohou vynořit až v pozdějších vývojových fázích (např. v období puberty či při navazování partnerských vztahů atd.) a někdy bývají okolím dítěte špatně interpretovány (např. zhoršení ve škole důsledkem stresu se zaměňuje za dočasné lajdáctví či špatné výchovné působení rodičů apod.; Kuchařová et al., 2017). Existují různé názory na to, jakým směrem ovlivňuje kvalita vztahu mezi partnery vztahy mezi rodiči a dítětem. Oproti výše uvedenému tvrzení, že se nekvalitní partnerský vztah rozšiřuje i na nekvalitní rodičovství, existuje i takové, že si rodiče mohou vztah s partnerem kompenzovat zlepšením svého vztahu k dítěti (Waldfoegel et al. 2010). Na kvalitě rodičovství může ubírat i skutečnost, že se stres, doprovázející konflikt v rodině, může transformovat v oslabení psychického zdraví rodiče

(Cummings & Davies, 2002).

Očekává se, že změny v rodině ovlivní i zdravotní stav dítěte, byť často nepřímo. Např. vzniklý pokles rodičovského dohledu, nevhodná disciplína a nízké úrovně komunikace a náklonosti, mohou vést k emoční dysregulaci a nejistotě dítěte, které pak mohou být transformovány v nežádoucí zdravotní následky skrze chování, které je pro zdraví rizikové. Také může dojít ke zvýšení neregulované fyziologické stresové odpovědi a poškození fungování neurotransmiterů. Dětské zdraví může být ovlivněno i přímo, např. v chudých poměrech, kde je složitý přístup ke zdravotní péči, kvalitnímu jídlu nebo bezpečnému místu pro hraní (Troxel & Matthews, 2004). U dětí, které zažily rozvod rodičů, dochází k vyššímu množství nehod, zranění a otrav než u dětí, které žijí v úplné rodině se dvěma biologickými rodiči (Dawson, 1991). Proces separace rodičů je také spojován s vyšší nemocností dětí v porovnání s dětmi, žijícími v úplné rodině s dvěma rodiči (Mauldon, 1990). Zdravotní stav dítěte a jeho změny mohou být jak důvod, tak výsledek rodinné nestability (Bzostek & Beck, 2011).

Kromě fyzického zdraví je ovlivněno i zdraví psychické. Na rozvod většinou děti reagují bolestivými emocemi, zahrnujícími smutek, zmatenost, pocity opuštění a viny, mylné představy, vztek, obavy a zármutek. Hodně dětí zažívá pocity ztráty, když se jeden rodič odstěhuje a chybí jim (Pedro-Carroll, 2011). Rozvod může vyústit až v depresivní symptomy, k nimž je zvýšená náchylnost vysvětlena především stresujícími životními událostmi, následujícími dva roky po rozvodu (Ge, Natsuaki, & Conger, 2006). Stres je u dítěte vyvolán při rozpadu rodiny změnou rodinné dynamiky, organizace a rolí, kdy je nutno často modifikovat behaviorální návyky (Hill, Yeung, & Duncan, 2001). Přímé sledování konfliktu mezi rodiči a změn v kompozici domácnosti může vyústit ve stažení se dítěte z rodinného prostředí a přijímání méně rodičovské péče a socializace, a následné zvýšené náchylnosti k negativním vlivům vrstevníků (Carlson & Corcoran, 2001).

Negativní krátkodobé následky pro děti po rozvodu zahrnují pokles školní úspěšnosti, chudé psychické, sociální a emoční přizpůsobení a negativní self-concept (Amato, 2000). Hetherington a Kelly (2003) uvádí, že pravděpodobnost vážných sociálních, emočních nebo psychologických problémů je až dvakrát větší oproti dětem z nerozvedených rodin. Rodičovský konflikt také podporuje dysfunkční sociální interakce u dítěte, vedoucí k emočním či behaviorálním problémům. Děti se od rodičů, kteří nejsou schopni řešit problémy přátelsky, učí často chudým vztahovým dovednostem (Cummings & Davies, 2002). Z problémů, které mají odraz na výsledky ve škole, mohou být jmenovány např. deprese, antisociální chování, impulsivní a hyperaktivní chování (Amato,

2000), akademický úspěch může být narušen zadržovanou agresí a utrpením (Waldfoegel et al., 2010). Na studijních výsledcích se také odráží snížené ekonomické zdroje po rozvodu – jednak vedou nízké příjmy rozvedených matek ke zvýšení neadekvátní výživy a péče, což dále vede k různým problémům s chováním, zároveň nedokáže rodič adekvátně zajistit školní pomůcky. Riziko, že dítě nedokončí střední školu, se těmito podmínkami zvyšuje až o polovinu. To, jaké byly příjmy před rozvodem, nehraje v této souvislosti roli (McLanahan & Sandefur, 1994).

U některých dětí se reakce na rozvod promění v dlouhodobé psychologické poškození, emocionální vliv rozvodu může mít následky až do adolescence a dospělosti a ovlivnit např. vlastní intimní vztahy a wellbeing jedinců (Amato & Keith, 1991). Dospělí, kteří v dětství zažijí rozvod, jsou více náchylní k depresi a zážitku rozvodu ve vlastním manželství, zvyšuje se pravděpodobnost dosahování menších příjmů a nižší úroveň vzdělání v porovnání s dospělými, jejichž rodiče zůstali sezdáni (Amato, 2000). Dcery odchází z rodin dříve, vstupují do manželství v nižším věku a častěji volí nesezdané soužití jako formu partnerského vztahu (Šťastná, 2006). Dále se ukazuje z metaanalýz horší fyzické zdraví a slabší emoční vazby k vlastním rodičům, především k otci (Amato, 1999). Poškozeny mohou být i děti jejich využíváním rodiči ve vzájemném boji. Velká psychická zátěž, které jsou tímto vystavovány, vede často k poruše vývoje jejich osobnosti, či ke vzniku různých psychopatologií (Kuchařová et al., 2017).

Ke změně stability však nemusí dojít jen na základě konfliktu a rozpadu vztahu mezi rodiči, ale také např. úmrtím jednoho z rodičů. Ukazuje se však, že i přestože smrt rodiče přivede dítě do nevýhodné situace, dětem ovdovělých rodičů se daří lépe než dětem, kteří žijí se single rodiči z jiného důvodu. Děti ovdovělých rodičů mají např. asi poloviční pravděpodobnost, že nedokončí školu nebo že dívky otěhotní jako náctileté, oproti dětem z rozvedené rodiny nebo dětem narozených mimo manželský svazek (McLanahan & Sandefur, 1994).

Veškeré problémy, které se v souvislosti se změnou rodinné struktury vyskytnou, jsou zintenzivněny s každou další změnou, kterou dítě zažije. Prožívání změn je interindividuální a je ovlivněno např. rozdílnou mírou stresu, který prožívá matka, a kvalitou rodičovství, která je změnami rodinné struktury rovněž ovlivňována (Cavanagh & Huston, 2006).

2.3 Funkční charakteristiky rodiny

Stabilita vztahů v rodině a její struktura jsou odrazem faktorů, narušujících v rodině její fungování. Kumulace stresorů v rodině toto fungování zeslabuje. Jednotlivé faktory, působící jako stresory, spolu souvisí a vzájemně se prolínají, je proto těžké zaměřit se výhradně pouze na jeden faktor. Mnoho jich také bylo již zmíněno výše, nyní se na ně tato kapitola zaměří podrobněji.

2.3.1 Socioekonomické zdroje rodiny

Ekonomické znevýhodnění může souviset s oslabeným rodičovským fungováním a se zajištěním menší emoční podpory dítěti (Amato, 2005), může být narušena výchovná funkce rodiny i rodinná soudružnost (Kuchařová et al., 2017), v rodinách se častěji vyskytují problémy v komunikaci (Prokop, 2016). Jedním z aspektů socioekonomického znevýhodnění je nízký příjem, který je spojován s větším výskytem averzivního rodičovství, zahrnujícím tělesné tresty (McLoyd, 1998) a zanedbávání dítěte (Jonson-Reid, Drake, & Zhou, 2013), pečující osoby mají větší problémy s regulací nálad (Suchman & Luthar, 2000), zvyšuje se riziko partnerského násilí (Desai, Arias, Thompson, & Basile, 2002). Závažné deprivaci v bydlení bylo v ČR v roce 2015 vystaveno přibližně 150 tisíc dětí (Kuchařová et al., 2017).

Longitudinální studie ukazují, že vyrůstání v chudobě zvyšuje riziko výskytu různých negativních životních událostí a zdravotních následků po dlouhé období života (Duncan, Ziol-Guest, & Kalil, 2010). Dle rozsáhlých studií může příjem rodiny za přibližně polovinu rozdílů ve školní úspěšnosti mezi dětmi z rodin s jedním rodičem a z rodin se dvěma rodiči (McLanahan & Sandefur, 1994). Již ve školce a v první třídě jsou tyto děti vnímány méně pozitivně, jsou u nich očekávány slabší úspěchy a jsou jim poskytovány menší možnosti k učení a rozvoji (Rutter, 1983). V České republice mají problémy ve škole děti z 25 % rodin, které žijí ve velmi nestabilním a nedostatečném bydlení, a „jen“ ve 14 % rodin, které bydlí ve vyhovujícím bydlení (Prokop, 2016). Dítě vyrůstající v chudobě je v daleko větším riziku, že nedokončí školu. Na to navazuje zvýšená pravděpodobnost, že se stane rodičem v nižším věku, nebo že bude v dospělosti nezaměstnáno, což následně snižuje pravděpodobnost, že se v budoucnosti ožení (Parke, 2003). Status rodinné chudoby je již v pěti letech dítěte signifikantnějším prediktorem nižší úrovně IQ než vzdělání matky (Duncan, Brooks-Gunn, & Klebanov, 1994). Také zajištění stimulace prostřednictvím volnočasových aktivit je pro chudé rodiny náročné, ale mnohdy se se stejným problémem potýkají i rodiče z průměrných socioekonomických podmínek.

V České republice jsou tyto aktivity finančně nedostupné pro zhruba třetinu rodin (data SILC; in Kuchařová et al., 2017). Chudoba a ekonomický stres zvyšují u dětí množství výskytu emočních a behaviorálních problémů. To je mimo jiné odrazem emočních odpovědí rodičů na chudobu, jimiž jsou hněv a kritické emoční reakce, které mají na dítě zraňující efekt. Některé studie poukazují např. na následné depresivní syndromy či dysforii u dětí, jež jsou odrazem negativních emočních odpovědí rodičů (Duncan et al. 1994). Někdy může hněv rodičů přejít ve zvýšenou tendenci zavést u dětí disciplínu trestajícími a nekonzistentními způsoby a ignorovat dětské potřeby (McLeod & Shanahan, 1993), na míře frekvence trestů se doba, kterou stráví rodina v chudobě, neodráží (McLoyd, 1998).

2.3.2 Limity rodičů

Prostředí, které je pro vývoj dítěte nepříznivé, je někdy tvořeno samotnými rodiči, jejich osobností, chováním apod. Např. již zmíněné emoční či psychické problémy rodičů jsou jedním z mnoha rodičovských limitů, které mohou přivádět děti do zvýšeného rizika ohrožení. Psychologický wellbeing rodičů pozitivně souvisí s wellbeingem dítěte (Waldfoegel et al., 2010). Je-li wellbeing rodičů nízký a nestabilní a navíc jde o rodinu s netradiční strukturou (nejedná se o rodinu s dvěma biologickými, sezdanými rodiči), mohou narůstat problémy s chováním dítěte. Ve své studii poukazují Carlsonová a Corcoranová (2001) na vztah mezi rodičovskými a dětskými problémy, kdy např. mateřská deprese predisponuje dítě k agresi, hyperaktivitě a dalším behaviorálním problémům. Zranitelnost pečovatele, což je buď osobnostní faktor, nebo následek působení kumulativního stresu, predikuje následné špatné zacházení s dítětem (Wekerle et al., 2007). Předpokladem je, že u matky, která má problémy s psychickým zdravím, dojde pravděpodobně k poklesu schopnosti dohlížet na dětskou hru nebo zasáhnout v nebezpečných situacích (Yang & Maguire-Jack, 2016). Dalším je pak možný negativní náhled na děti depresivními matkami, který může zvýšit mateřskou percepci behaviorálních problémů (Carlson & Corcoran, 2001). Přitěžující okolností může být přílišná vzrušivost a dráždivost dítěte, která může pro matku představovat rovněž duševní námahu. Vyčerpání matek se pak projevuje méně laskavými reakcemi, neklidem nebo výčitkami svědomí, což vede ke zhoršení kvality péče o toto dítě. Zároveň může i dobře pečující osobu frustrovat apatické dítě, které nedostatečně reaguje na starostlivost rodiče (Jedlička, 2004). Hostilita vůči dítěti může často pramenit z negativních přesvědčení o dětech, které o nich jejich pečovatelé mají (Glaser, 2011).

Také vzdělání rodičů je považováno za důležité pro správný rozvoj dětského

wellbeingu (Fahey, Keilthy & Polek, 2012). U dětí méně vzdělaných rodičů můžeme očekávat potíže s učením, emoční a behaviorální problémy – důvodem je, že tyto děti přijímají méně intelektuální stimulace a jsou více vystaveny různým druhům nebezpečí ve svém prostředí. Často nalézáme rodiče s nízkou inteligencí a emočními poruchami ve skupinách rodičů s nízkým vzděláním a příjmy. V největší souvislosti s těmito problémy jsou poruchy učení dětí – prevalence poruch učení klesá se zvyšujícími se roky vzdělání, které rodiče absolvovali (Zill & Schoenborn, 1990). Zdá se, že osobám s nižším vzděláním se hůře daří naplnit požadovaný „ideál“ pro správné rodinné fungování. Důvodem může být horší postavení na trhu práce a s tím spojená finanční nejistota, což se může dále odrážet i na kvalitě partnerského vztahu a obavách ze společné budoucnosti (Kuchařová et al., 2017). Dalšími proměnnými, podílející se na školním neúspěchu dětí, jsou z tohoto hlediska také verbální interakce mezi matkou a dítětem, očekávání úspěchů rodiči, pozitivní vztahy mezi rodiči a dítětem nebo užívání disciplíny a kontrolních strategií rodiči (Hess & Holloway, 1984). V souvislosti s úrovní vztahů je také možno zmínit příliš mnoho času, který rodiče tráví v zaměstnání, čímž se snižuje rozsah společně tráveného času s členy rodiny. V České republice zvládá pouze polovina rodičů nezletilých dětí sladit své rodinné a pracovní povinnosti „bez větších problémů“ (Péče 2013; RSF 2016; in Kuchařová et al., 2017).

S psychickými problémy matky částečně souvisí i situace, kdy je matka dítěte závislá. Rodičovství závislých žen v protikladu s nezávislými je charakterizováno širokou škálou deficitů, zahrnující zanedbávání, fyzické a emoční zneužívání, přílišnou kontrolu a trestání, nekonzistentní disciplínu a nedostatek emočního vztahu (Mayes & Truman, 2002). Roli hrají opět i další faktory, které jsou dávány do souvislosti se závislostí, jako nízký socioekonomický status a maladaptivní chování dítěte (Belsky, 1993).

Mezi limity rodičů můžeme řadit i věk matky. Z hlediska sociálního znevýhodnění patří však do této skupiny až ženy, které počaly dítě ve svých 40-45 letech, kde hrozí, že nebudou mít dost sil pro výchovu dítěte až do dospělosti, či vzájemné odcizení se matky s dítětem, kvůli velkému věkovému rozdílu a zvýšené šance poměrně brzké ztráty matky (Kuchařová et al., 2017). Oproti tomu nízký mateřský věk v některých výzkumech koreloval s vyšším rizikem týrání (Tucker & Rodriguez, 2014).

2.3.3 Násilí mezi partnery

Násilí mezi partnery je důležitým faktorem, souvisejícím s předchozími uvedenými tvrzeními, jelikož mimo jiné zhoršuje psychické zdraví matky, což vede ke snížení

schopností pečovat o dítě. Dítě je také přímo ovlivněno pouhou přítomností při těchto situacích. Mezi faktory, uváděné v souvislosti s tímto rizikem, je dáván především rodinný systém, např. struktura a velikost rodiny, a aktuální stresory, které se v ní vyskytují (Emery, 1989), také frustrace a agrese plynoucí ze vztahů mezi jednotlivými členy rodiny mohou být možnými příčinami výskytu násilí v rodině (Emery & Laumann-Billings, 1998).

Projevy následné neadekvátní péče o dítě mohou mít více podob. Týrané či zneužívané matky nemůžou naplnit smysluplně svou mateřskou roli, zvyšuje se např. pravděpodobnost dopuštění se podobného činu ohroženým rodičem na dítěti, selhání v ochraně před tímto činem nebo je např. zajištěna péče o dítě jinými lidmi, kteří v ní mohou být méně zkušenější (Wekerle et al., 2007), děti jsou emocionálně zanedbávány (Nasimiyu-Wasike, 2005). U týraného rodiče je vzhledem ke stigmatu a izolaci snížena schopnost navázat vztahy s okolím, a jsou tak společně s dítětem ochuzeni o některé zdroje sociální podpory (Yang & Maguire-Jack, 2016).

Násilí v rodině má vliv na všechny členy, i v situaci, kdy sami nejsou oběťmi (Emery, 1989). Děti jsou svědky domácího násilí až v 90 % případů (Marvánová-Vargová, Pokorná, & Toufarová, 2008). Právě dítě je touto situací nejvíce negativně ovlivněno a tyto důsledky si nese i do dospělých let. Je neodmyslitelným faktem, že se děti potřebují cítit v rodinném prostředí bezpečně. Jistota tohoto bezpečí podporuje rozvoj pozitivního vnímání sebe sama, což je nezbytné proto, aby z dítěte vyrostl zdravý, produktivní, spolehlivý a pečující dospělý. Pocit bezpečí je také důležitý proto, aby mohlo dítě objevovat a rozvíjet vztahy s dalšími lidmi a také aby se úspěšně učilo a bylo produktivní ve společnosti. Pokud je pocit jistoty zrazen, může se dítě vyvíjet negativně. Potíže, které děti v průběhu života potkají, se liší intenzitou a rozsahem, od drobných těžkostí až po rozsáhlé dysfunkce. Jedinci jsou vystaveni velkému riziku rozvoje emočních problémů, které zahrnují rostoucí úzkost, depresi, obtížnější koncentraci, nepozornost, problémy se spánkem a sociální dovednosti a symptomy, podobné symptomům PTSD (Sifo & Masango, 2014). Okamžitými následky při zažívání násilí mezi rodiči jsou emoční distres, nevyspělé chování, somatické obtíže (bolesti hlavy, žaludeční potíže, astma, kokaína) a regrese v užívání jazyka a vyměšování, včetně nočního pomočování (Osofsky, 1995). Je ovlivněn dětský pohled na svět a na sebe samé, smýšlení o smyslu života, očekávání budoucího štěstí a morální rozvoj (Walker, 2002). Především ve školním věku vykazují tyto děti agresivní a delikventní chování, objevují se útoky z domova. Agrese, hyperaktivita a sebedestrukční chování mohou vést k odmítání vrstevníků a rodinou.

Stejnou překážkou v sociálních vztazích je také dysfunkční osobnost dítěte, jež se rozvíjí v rámci přebírání negativních copingových strategií (Sifo & Masango, 2014). Agresivita se projevuje i týráním zvířat, kopírováním agresivního jazyka a agresivním chováním ve hře. To vše se děje důsledkem toho, že děti z takového prostředí toto chování přijímají jako normu. Vidí násilí jako prostředek k vyrovnání se se stresem a tlakem. Chlapci si pěstují vůči ženám nerespekt, u dívek se rozvíjí komplex méněcennosti. Bylo zjištěno, že 50-80 % mužů, co zneužívají své ženy nebo děti, byly v dětství sami svědky násilí (Nasimiyu-Wasike, 2005).

Až v 50 % případů jsou děti také samy obětí domácího násilí (fyzického, sexuálního nebo emočního zneužití; Sifo & Masango, 2014). Domácí násilí má negativní dopady nejen na vztahy mezi rodiči, mezi rodiči a dětmi, ale i mezi sourozenci navzájem. Dítě, které je vystaveno domácímu násilí jako přímá oběť nebo svědek, je považováno za ohrožené dítě, kterému je zaručeno poskytnutí sociálně-právní ochrany dětí v souladu se zákonem o sociálně-právní ochraně dětí (Kuchařová et al., 2017).

2.3.4 Velikost rodiny, množství sourozenců

Na správném fungování rodiny má podíl i její velikost, především z hlediska množství sourozenců, a s ním související rozložení péče o dítě. Rodina však může být rozšířená např. i přítomností prarodičů v domácnosti.

Rodin se dvěma a více dětmi se častěji dotýká socioekonomická nejistota (v ČR vycházelo s příjmy dle dat SILC v roce 2015 74 % takových rodin celkově s obtížemi, 16 % s velkými obtížemi). Počet dětí také snižuje prostorový komfort v domácnosti více než jiné faktory, nemá však vliv na míru deprivace v bydlení, snižené jsou možnosti mít soukromí (vlastní pokoj) a velikost prostoru na osobu (Kuchařová et al., 2017). Větší rodina je spojena s vyšším rizikem týrání (Tucker & Rodriguez, 2014), což může mít opět souvislost se stresem souvisejícím se zvýšeným rizikem chudoby. Vliv většího počtu sourozenců se však pozitivně odráží na tréninku různých interakcí, může také představovat náhradu interakce dítěte s rodičem, je-li nefunkční (Toman, 1959).

2.3.5 Míra zapojení otce do péče

Oproti dřívějšímu pojetí otce jako živitele rodiny, je dnes uznávána stejná důležitost jeho role v péči o dítě, jako je tomu u matek (Lamb & Tamis-LeMonda, 2004), i když míra a forma zapojení obou rodičů do péče a výchovy mohou být rozlišné. Mimo jiné se tato míra může odvíjet od rodinné struktury, částečně však může být závislá na jiných faktorech. Otec může být do péče zapojen i v rodině, kde není přítomen přímo

v domácnosti, a tato péče může pak nabývat stejných či podobných kvalit, jako by přítomen byl. Pro dítě představuje otcovo zapojení se do péče a výchovy benefity, týkající se jeho zdraví a vývoje a celkového wellbeingu. Účast na péči otcem, který s dítětem nevyrostá, se často snižuje s narůstajícím věkem dítěte (Waldfogel et al., 2010). V rodině, kde jsou oba rodiče, se otcové zapojují průměrně více, je-li matka zaměstnaná (Lamb & Tamis-LeMonda, 2004). Přístup otců k dítěti, především těch, kteří s rodinou nebydlí, se odvíjí převážně od přístupu a očekávání matek, které ve velké míře definují otcovu roli a zodpovědnost (Allen & Hawkins, 1999).

Vliv otce na dítě je dán přímo i nepřímo. Přímo působí na dítě svým chováním, přístupem, a komunikací s ním, mezi nepřímé vlivy pak patří komunikace se širším sociálním okolím dítěte, především s matkou (Lamb & Tamis-LeMonda, 2004). Jeho podíl na péči může podpořit matčiny rodičovské kompetence. Škodlivý je takovýto zásah tehdy, když je poskytnutí péče neadekvátní či pokud je mezi matkou a otcem nízká kvalita vztahu, protože to může oslabit její rodičovství (Waldfogel et al., 2010).

Přímé zapojení je ovlivněno různými proměnnými, jako jsou individuální charakteristiky otce (motivace, zkušenosti, sebevědomí), stejně jako dítěte, dále např. sociální podpora či kulturní vliv (Lamb & Tamis-LeMonda, 2004). Účast otce na péči je spojována s méně behaviorálními problémy dítěte, i když se jedná o otce nebiologického (Bzostek, 2008). Jsou zde však určité rozdíly: vyšší úroveň zapojení otce do péče znamenalo ve výzkumech méně behaviorálních problémů jen u dětí, jejichž otec s rodinou žije. U dětí, jejichž otec s rodinou nežije, je množství problému s chováním ovlivněno rovněž mírou kooperace rodičů (Carlson, McLanahan, & BrooksGunn, 2009). U dítěte jsou díky zapojení otce do péče více rozvíjeny sociální kompetence a je sníženo riziko výskytu duševního onemocnění v pozdějším věku (Boyce et al., 2006). Míra a kvalita otcovského přičinění na péči je také dávána do souvislosti s kognitivním rozvojem dítěte a rozvojem jazykových schopností (Waldfogel et al., 2010). Děti, jež vychovává i otec, mají zvýšenou empatii, méně sexuálně stereotypizované přesvědčení a lepší interní locus of control (Radin, 1994). I přes pokusy ustoupit od stereotypizace otcovské role, jsou opakovaně prokazovány jiné charakteristiky dětské hry, zapojí-li se do ní otec – i když si matky s dětmi mohou hrát více, jsou hry otců více podněcující a nápadité (Lamb, Frodi, Hwang, & Frodi, 1983). Přesto, že mohou otcové hrou s dítětem trávit méně času, bere se zde v potaz spíše kvalita než kvantita. Další oblastí, která je v rámci otcovské role považována za předem jasně určenou, je pokládání otce za synův mužský vzor. K tomu však může dojít pouze tehdy, mají-li spolu otec a syn dobrý vztah a syn otce respektuje – čím jsou

vztahy lepší, tím více chlapci pohlížejí na své otce jako mužské vzory, přičemž kvalita vztahu je více důležitá než reálná mužnost otce (Lamb & Tamis-LeMonda, 2004). V adolescenci je vlivem předchozí přítomnosti otce v dětství snížený výskyt rizikového chování, depresivních syndromů, je nadále podporován kognitivní vývoj, u chlapců jsou redukovány problémy s chováním a u dívek psychické problémy (Sarkadi, Kristiansson, Oberklaid, & Bremberg, 2008). U dívek je také sníženo riziko předčasného vyžívání a s tím spojeného zážitku raných sexuálních zkušeností a otěhotnění v nízkém věku (Ellis, Schlomer, Tilley, & Butler, 2012).

Absence otce je pojímána různými autory rozdílně. Hetherington a Stanley-Hagan (1997) např. uvádí, že především chlapci, vyrůstající bez otce, mají problémy v oblasti sexuální role a gender identity v průběhu vývoje, se školním výkonem, psychosociálním přizpůsobením a kontrolou agrese, protože jim chybí jakýsi „model“. Jinými autory je toto tvrzení vyvráceno faktem, že spousta chlapců bez otců se vyvíjí normálně, včetně rozvoje sexuální identity. Uvádějí však jiné faktory, které hrají při nepřítomnosti otce svou roli – např. omezení matky, která nemá pomocníka při péči a sdílení nároků s ní spojených, roli hraje také možný ekonomický stres, vyplývající z chybějící finanční podpory otcem dítěte (Pearson & Thoennes, 1990).

3. Návrh výzkumného projektu

3.1 Cíle výzkumu

Návrh výzkumného projektu vyplývá z teoretických poznatků uvedených v předchozí části bakalářské práce, přičemž je vybrána pouze jedna část z celé problematiky. V dosavadní části práce byly popsány možné rozdílné následky u dětí, jež vyrůstají v rodině se svými biologickými rodiči, kteří jsou sezdaní, a u dětí, jejichž biologičtí rodiče sezdaní nejsou. Návrh výzkumu je zaměřen na ověření a hlubší prozkoumání tvrzení, že děti z rodin s nesezdanými rodiči jsou vystaveny větší míře negativních následků než děti z rodin se sezdanými rodiči.

V návrhu výzkumu jsou zkoumány kognitivní schopnosti dětí, které byly v práci Liu a Heilanda (2008) u dětí z nesezdaných soužití označeny za horší. Dále budou zkoumány problémy s chováním. I když jejichž vyšší výskyt u dětí z nesezdaných rodin autorky Osborne a McLanahan (2007) ve své studii vyvrací, Brown (2004) uvádí tento fenomén obecně při změnách rodinné struktury, a tím pádem i při její nestabilitě, jež by měla být u nesezdaných párů větší. Změny rodinné struktury a její nestabilita mají rovněž vliv na horší školní úspěšnost (Institute for American Values, 2005), což je také ve výzkumu ověřováno.

Všechny uvedené oblasti jsou zkoumány s ohledem na studii Manningové a jejich kolegů (2011), která se těmito oblastmi zabývá a je inspirací pro návrh výzkumného projektu. Tito autoři zkoumají tvrzení, že manželství přináší rodině socioekonomické benefity a stabilitu, kterou nesezdané soužití nezajišťuje. Také předpokládají lepší vývojové následky u dětí rodičů sezdaných než nesezdaných. Jejich výsledky tyto rozdíly popřely a autoři poukázali na větší význam kvality vztahu mezi rodiči a dětmi, rodiči navzájem, stability rodiny a socioekonomických charakteristik.

Implicitně je rovněž sledováno, zda jsou nesezdaní partneři náchylnější k rozpadu jejich vztahu častěji než sezdané páry. Toto tvrzení je uvedeno v předchozím textu a je mnohokrát prokazováno v různých výzkumech (Aronson & Huston, 2004; Manning, Smock, & Majumdar, 2004; Kuchařová et al., 2017).

3.2 Design výzkumného projektu

Design výzkumu vychází z práce Mannigové a jejich kolegů (2011), kteří zkoumali wellbeing adolescentů, žijících buď v rodinách s rodiči sezdanými, nebo nesezdanými. Pod pojem wellbeing zahrnují autoři více kategorií, ve kterých se mohou objevit nežádoucí

následky, týkající se behaviorální a kognitivní oblasti. Kategorie rozdělují následovně:

- a) míra potíží adolescenta s vyloučením ze školy či přerušáním studia
- b) míra problémů ve škole
- c) míra delikvence
- d) míra kognitivních schopností, která je měřena 1. zjištěním průměrných známek ve škole, 2. mírou adolescentova přesvědčení, že bude dále pokračovat ve studiu, 3. pomocí metody *Peabody Picture Vocabulary Test*.

Pro návrh výzkumu jsou zvoleny jiné metody, dostupné v České republice. Některé užité metody byly vynechány vzhledem k odlišné věkové kategorii respondentů úplně. Vzhledem k těmto odlišnostem od původního výzkumu se nejedná o jeho replikaci.

Rodiny s dětmi, splňující potřebné parametry, budou osločovány prostřednictvím výzkumné agentury. Následně bude s respondenty domluvena individuální schůzka, na které rodiče dětí vyplní dotazník na notebooku zprostředkovaném tazateli, během vyplňování dotazníku budou tazatelé zadávat v oddělené místnosti dětem *Test nacházení známých obrázků*. Při zadávání se budou tazatelé držet pokynů v příručce k testu, měří se latence v odpovědích a počet chybných odpovědí. Testování dětí může proběhnout pouze tehdy, bude-li rodiči zaručena v daný okamžik dobrá kondice dítěte. Pro výzkum je rovněž nutno kontaktovat učitele dítěte prostřednictvím emailů, jejichž adresy budou získány pomocí rodičů. Učitelům bude zaslán *Škálový dotazník školního chování žáka*, kde budou hodnotit chování žáka na pětibodové škále. Testování dítěte může proběhnout za předpokladu, že se účastní vždy všichni potřební respondenti (tzn. oba rodiče, dítě i učitel).

Navrhovaný výzkum bude kombinovat transverzální a longitudinální design, aby bylo možno zachytit případné riziko rozpadu rodiny v jednotlivých skupinách a porovnat, ve které skupině k němu dochází častěji a jaký má kauzální vliv na dítě. Sledované děti budou zkoumány po dobu čtyř let, vždy s dvouletým odstupem. V době, kdy budou testovány děti, budou rovněž osloveni pro opakované vyplnění dotazníku rodiče i učitelé. Jedno setkání s rodinou je odhadováno přibližně na dvě hodiny a odvíjí se od individuální rychlosti práce respondentů, učitelé budou informováni, že vyplnění dotazníku zabere přibližně půl hodiny, čas se rovněž odvíjí od rychlosti odpovědí.

Data budou sbírána tazateli zaměstnanými výzkumnou agenturou, sběr bude probíhat do naplnění požadované velikosti výzkumného souboru. Je nutné počítat s finančními náklady, které budou poskytovány agentuře za zprostředkování služeb a také respondentům, jakožto finanční odměna za účast ve výzkumu. Za jedno setkání bude

rodičům nabídnuta odměna 500,- Kč, učitelům bude za vyplnění dotazníku nabízena odměna 200,- Kč.

3.3 Výzkumný soubor

Vzhledem k tomu, že sledované vývojové problémy jsou relativně vzácné, je potřeba k prověření tvrzení o těchto problémech velký počet respondentů. Do výzkumu budou zapojeny rodiny s rozdílným počtem dětí, samotného výzkumu se však budou účastnit vždy pouze prvorozené děti. Toto kritérium je zvoleno vzhledem k výskytu možných intervenujících proměnných, vyplývajících z rozdílného pořadí narození dětí. Přítomnost dalších dětí bude sledována jako kontrolní proměnná. Věk zapojených dětí se bude pohybovat v rozmezí 5-8 let. Z každé věkové kategorie bude zvoleno 200 dětí, tzn., že do výzkumu bude zapojeno 1600 rodin, z nichž v 800 rodinách budou rodiče sezdaní a v 800 rodinách rodiče nesezdaní. Do výzkumu budou zahrnuty pouze rodiny s oběma rodiči, jež jsou biologičtí. Vzorek bude rovnoměrně zastoupen reprezentativně dle populace v ČR v příslušném věku. Respondenti budou kontaktováni prostřednictvím výzkumné agentury. Součástí výzkumného projektu je také spolupráce učitelů dětí, ti budou osloveni prostřednictvím mailů, které poskytnou rodiče dětí. Za účast ve výzkumu bude všem respondentům poskytnuta finanční odměna, stejně jako přislíbena anonymizace dat a nabídnuta možnost seznámení s výsledky studie a možnost mít k průběhu studie či jejím výsledkům připomínky či dotazy. Při výběru výzkumného vzorku budou dodržovány metody kvótního výběru a po naplnění určité kategorie respondentů už nebude možnost účasti respondentů dalších.

3.4 Výzkumné metody

Jelikož použité metody nejsou v České republice dostupné nebo neodpovídají kulturním podmínkám či věkovým kategoriím, které jsou v původním a současném výzkumu rozdílné, byly pro následující výzkum vybrány metody alternativní, které by se přibližovaly původnímu výzkumu a zachovaly tak jeho záměr. Vzhledem ke zvolené věkové kategorii bylo pro tento výzkum vynecháno měřítko potíží s vyloučením ze školy a uvažování o následném pokračování ve studiu. Bylo vynecháno také měřítko průměrných známek.

Pro měření obtíží ve škole a částečně i delikvence byl zvolen *Škálový dotazník školního chování dítěte* od autorů Mezery, Škeříka a Kubíče (1999), který zahrnuje *Dotazník školního chování dítěte*, kde jsou měřeny kategorie Pochopení a vhléd do situace, Tvořivost, Pozornost, Impulzivita, Volní sebekontrola, Samostatnost-aktivita, Sociabilita,

Negativismus a Emoční labilita a *Škála rizikového chování dítěte*, kde jsou měřeny kategorie Asociální chování, Antisociální chování, Egocentrické chování, Impulzivní chování, Maladaptivní chování, Negativistické chování a Inklinování k problémové skupině. Oba dotazníky obsahují celkem 46 položek. Původní dotazník je standardizován pro děti ve věku 8-12 let, v tomto výzkumu bude však použit i pro hodnocení dětí mladšího věku. Jelikož je zadáván učitelům, a ne přímo dětem, není nutno otázky nijak upravovat.

K původnímu testu *Peabody Picture Vocabulary Test* byl pro účel tohoto výzkumu připodobněn *Test nacházení známých obrázků* (Müllner et al., 1984), přičemž si je autorka vědoma, že jsou tyto dva testy i sledované proměnné rozlišné. TE-NA-ZO diagnostikuje kognitivní atributy odvozené z rychlosti a přesnosti odpovídání, kdy měří míru impulzivity a uvážlivosti a dále míru efektivity (odpovídající faktorů všeobecné rozumové schopnosti). *Peabody Picture Vocabulary Test* měří verbální kognitivní schopnosti a vývoj a pasivní slovní zásobu.

Jelikož výsledky původní studie poukazují na větší význam kvality vztahů mezi rodiči a dítětem a rodiči navzájem, než má jejich rodinná struktura, jsou pro tyto účely užity 78 položkový inventář *Parent child relationship inventory* (PCRI; Gerard, 2005) pro zjištění vztahů rodičů a dětí, který zahrnuje dimenze Podpory, Spokojenosti s rodičovstvím, Zapojení se, Komunikace, Stanovení hranic, Autonomie a Orientace na role a 32 položková škála *Couples Satisfaction Index* (CSI; Funk & Rogge, 2007), pro zjištění spokojenosti rodičů ve vztahu.

Kromě těchto výzkumných metod bude rodičům zadáván dotazník, obsahující různé kontrolní proměnné, které by mohly vysvětlit efekt vlivu rodinné struktury na následky dítěte. Otázky vycházejí z původního dotazníku, uváděného ve výzkumu Manningové a kolegů (2011), některé z nich však byly upraveny či vypuštěny. V dotazníku je měřen socioekonomický status rodičů (vzdělání rodičů, které je kódováno na škále, upravené pro české podmínky, s body: 1 = nedokončené základní vzdělání, 2 = dokončené základní vzdělání, 3 = dokončené středoškolské vzdělání s výučním listem, 4 = dokončené středoškolské vzdělání s maturitou, 5 = nedokončené vysokoškolské vzdělání, 6 = dokončené vzdělání na vyšší odborné škole, 7 = dokončené bakalářské (či ekvivalentní) studium, 8 = dokončené magisterské (či ekvivalentní) studium, 9 = dokončené doktorské studium; a příjmy rodiny, uváděné v korunách). Dále jsou zjišťovány sociodemografické proměnné, zahrnující věk rodičů, věk dítěte, pohlaví dítěte, počet dalších dětí či jiných členů rodiny v domácnosti a historie vztahů daného rodiče, kdy je podrobně zaznamenán počet vztahů a jejich proměny (např. kdy a jak dlouho měl rodič

partnera, se kterým nebydlel/bydlel/byl sezdán (u matek se dále zaznamenává, zda uvádění partneri byli či nebyli biologickým otcem dítěte), jak dlouho byl rodič bez partnera apod.). Vzhledem k prostředí, ve kterém bude výzkum aplikován, jsou oproti původnímu výzkumu vynechány otázky týkající se etnicity a religiozity. Kromě těchto otázek, které byly převzaty z práce výše uvedených autorů, bude dotazník dále doplněn o další otázky, které odráží proměnné, zmiňované v teoretické části bakalářské práce. Tyto otázky se zaměřují na případný výskyt deprese u matky (zda se pro depresi léčila či léčí, zda užívala/užívá v této souvislosti léky (popř. jaké), jak dlouho trvaly depresivní stavy), výskyt závislosti matky (zda užívala či užívá návykové látky, o jaké látky se jednalo/jedná, jaké je/bylo trvání závislosti a jaký je/byl průběh závislosti). Dále je uvedena otázka, týkající se průměrného času stráveného rodiči s dítětem v přímé interakci (rozdělené do oblastí hry, zajištění základních potřeb dítěte a jinak stráveného času (např. společný nákup, procházka...), zapojení se otce do péče o dítě (na škále 1 = zapojuje se do péče více než matka, 2 = zapojuje se do péče stejně, jako matka, 3 = zapojuje se do péče méně než matka a matce to vyhovuje, 4 = zapojuje se do péče méně než matka, a matce to nevyhovuje/zapojuje se do péče velmi zřídka, 5 = do péče se nezapojuje vůbec), míra konfliktů a případného násilí v rodině (1 = nejsou žádné konflikty, 2 = konflikty jsou na běžné úrovni a rodiče jsou schopni je řešit, 3 = výskyt konfliktů je častější, než by rodičům vyhovovalo, 4 = konflikty jsou doprovázeny zvýšenou agresí jednoho či obou partnerů, která však není fyzická, 5 = dochází k doprovodu konfliktů fyzickou agresí – v případě této odpovědi je požadováno specifikovat míru, v jaké dochází k fyzickému násilí). Jak již bylo uvedeno výše, bude rovněž zkoumáno, zda se v průběhu čtyř let, kdy probíhal výzkum, páry rozpadly či nikoli.

3.5 Způsob zpracování dat

K popisu získaných dat užíváme deskriptivní statistiku. U každé jednotlivé kategorie *Dotazníku školního chování dítěte* budou porovnány střední hodnoty respondentů dané skupiny (rodiče sezdání/nesezdání) vždy v rámci jednotlivých věkových kategorií. V *Testu nacházení známých obrázků* budou zaznamenány dle příručky latence v odpovědích a počet chyb a vzájemně srovnány výsledky dvou sledovaných skupin mezi sebou pomocí Mann-Whitneyova U-testu, rovněž pro každou jednotlivou věkovou kategorii zvlášť.

Dotazník, zadáván rodičům, zjišťuje míru působení kontrolních proměnných na získané výsledky v uvedených testech a dotaznících. Všechny kontrolní proměnné byly zavedeny z důvodu, že mohou způsobovat sledovaný vztah mezi výsledky děti a rodinným

uzpůsobením, jelikož se mohou některé z proměnných typicky objevovat více právě u určitého typu rodinného uspořádání a ve výsledku nemusí mít rodinné uzpůsobení unikátní vliv na vývoj dítěte tak, jako určité kontrolní proměnné. Toto tvrzení bude ověřováno a analyzováno pomocí více-úrovňových lineárních regresních modelů s opakovanými měřeními.

Každému dítěti bude přidělen unikátní kód, který děti rozdělí do jednotlivých skupin, a rovněž bude obsahovat informaci o věku a pohlaví dítěte a velikosti místa bydliště. Díky kódům je pak možné také spárovat výsledky obou použitých dotazníků.

Výzkumem můžeme zmapovat výskyt jednotlivých faktorů a při práci s rodinami pak můžeme toto riziko předvídat a budeme vědět, čemu případně věnovat zvýšenou pozornost. Další možné souvislosti, které by v průběhu testování vznikly, budou navrženy k prověření v navazujícím výzkumu. Obě výzkumné metody jsou kvantitativního charakteru, možné kvalitativní zpřesnění je navrženo v diskuzi.

3.6 Etika navrhovaného výzkumu

Dětem bude zajištěna anonymita prostřednictvím přidělení specifického kódu, sloužícího pro následné spárování dat a možnosti rozdělení respondentů dle kódu do porovnávaných skupin. Rodičům bude rovněž zajištěna anonymita, pomocí kódu budou spárovány jejich odpovědi s daty dítěte. Stejně tak platí spárování odpovědí učitelů s kódem dítěte – i když budou hodnotit konkrétní dítě, bude jejich identita šifrována kódem ihned po odevzdání odpovědí. Výzkumníci budou mít jmenovitý seznam respondentů, ke kterým budou kódy přiděleny, nikomu jinému nebude dekodovací klíč zpřístupněn. Rodičům bude při osobním setkání předložen souhlas s probíhajícím výzkumem, kde budou dodrženy a popsány všechny etické zásady a práva respondentů, včetně anonymizace dat, možnosti od studie odstoupit apod. Při udělování souhlasu budou rodiče požádáni o eventuální písemný souhlas s možností dalšího kontaktování v případě návazného ověřování výsledků studie. Rodičům budou rovněž na vyžádání po ukončení studie poskytnuty výsledky a bude jim poskytnuta možnost se k výsledkům vyjádřit, stejně tak budou mít možnost vyjádřit se k průběhu celé studie. Po celou dobu budou dodržovány principy nonmaleficence, beneficence a respektování autonomie vzhledem ke všem zúčastněným, včetně rodičů dětí a učitelů.

3.7 Diskuse

Jak bylo uvedeno v kapitole s cíli výzkumného projektu, na základě dříve dostupné literatury jsou předpokládány rozdíly v možných negativních následcích u dětí rodin se

sezdanými a nesezdanými rodiči.

S ohledem na výše popsané vzájemné propojení a kumulaci jednotlivých rizikových faktorů je obtížné považovat rodinné uspořádání za jediný zdroj vzniku negativních následků u dětí, proto je nutné zaměřit se ve výzkumu na co nejvíce kontrolních proměnných, které by mohly ovlivnit přímé působení uspořádání rodiny na rozvoj těchto následků. V průběhu výzkumu je podchyceno mnoho intervenujících proměnných, které by mohly případný rozdíl mezi následky dětí sezdaných a nesezdaných rodičů zapříčínovat, je však nutno počítat s možnými proměnnými, které jsou po dobu provádění výzkumu nejasné a které mohou rovněž mít na případný rozdíl mezi dětmi z obou skupin vliv.

Návrh výzkumu vycházel z práce Manningové a jejích kolegů (2011), kde autoři podchytili pouze zlomek možných intervenujících proměnných, a návrh výzkumu bylo nutno rozšířit o další proměnné, které jsou v bakalářské práci uvedeny, ale v dotazníku, sestaveném autory původní studie, nebyly obsaženy. Také byly některé položky jejich dotazníku rozšířeny: autoři např. sledují vztah rodičů k dětem a vztah partnerů mezi sebou na jednoduché škále, přestože ve výzkumu vyvozují závěr, že právě tyto vztahy hrají důležitější roli v rozvoji dětského wellbeingu než jiné proměnné. Z tohoto důvodu byly škály nahrazeny kompletními dotazníky, měřícími uváděné rodinné vztahy. Autoři původního výzkumu směřovali veškeré otázky v dotazníku pouze na matku (např. zjišťování dosaženého vzdělání a příjmů matky apod.), což se zdá být zavádějící, vzhledem k tomu, že se výzkum orientuje na celý rodinný systém. Proto byly otázky pro návrh výzkumu upraveny tak, aby podchytily tyto údaje vždy u obou rodičů. Za výhodu v porovnání s původní studií je považován i způsob sběru dat, který je v návrhu výzkumu kompletní, data jsou vždy sbírána od všech respondentů ve stejném časovém úseku, oproti původnímu výzkumu, kdy část dat pouze přebrali z dříve provedených šetření a doplnili je o vlastní testování dětí.

Pro subjektivní náhled na danou problematiku by bylo vhodné doplnit výsledky rozhovory s rodiči. Kvalitativní výzkum by např. zjišťoval, jaké si sami rodiče myslí, že mají z daného vztahu benefity či naopak v čem strádají, zda s výsledky výzkumů souhlasí či nikoli, zda se nad touto otázkou zamýšleli či zda již byli ohledně této problematiky osloveni např. někým ze svého okolí.

Limity, se kterými se výzkum může potýkat, je časová náročnost výzkumu vzhledem k velkému vzorku respondentů a jejich výběru v rámci celé republiky, pro jejich rovnoměrné zastoupení, a také vzhledem k longitudinální povaze výzkumu. V této souvislosti je také nutno počítat s experimentální mortalitou. Je potřeba se spolehnout se na

dodržování správných postupů examinátory, to samé platí i pro učitele. Je zde riziko zkreslení odpovědí v rámci sociální desirability, přestože budou data anonymizována. U hodnocení dětí učiteli může být překážkou např. zkreslení odpovědí respondentů z hlediska oblíbenosti či neoblíbenosti jednotlivých žáků. Také možná neochota učitelů vyplnit dotazník o dítěti znamená ztrátu respondentů, protože bez tohoto dotazníku by nebyla data o dítěti kompletní.

Navržený výzkumný projekt by měl směřovat k obecnému zmapování případné míry rizika, jakému je dítě vystaveno, žije-li s rodiči, kteří jsou nesezdaní, v porovnání s dítětem, žijícím s rodiči sezdanými. Zjištěné poznatky mohou vést k podnícení dále se zabývat hlubším prozkoumáním dané problematiky.

Závěr

Je obtížné provést identifikaci rizikových a ochranných faktorů tak, aby byly definovány odděleně, stejně jako popsat odděleně možné následky působení těchto faktorů, bez uvedení možných propojení s dalšími faktory. V reálném životě nelze k těmto faktorům přistupovat jako k výhradním prediktorům negativních následků a ani nemůžeme pohlížet na následky jako na nutně vzniklé příčinou působení pouze jednoho faktoru, vždy musíme brát v potaz jejich možnou kumulaci, vzájemné ovlivnění apod.

Také samotné krátkodobé reakce i dlouhodobé následky uváděných nepříznivých životních událostí nebo podmínek, se kterými se dítě v rodině setkává, jsou velmi heterogenní a závisí na celé řadě faktorů. Důležitá je povaha události, její vnímání dítětem a následné zhodnocení, délka trvání stresu, věk a vývojová úroveň dítěte, jeho individuální zranitelnost a také sociální opora v rodině, a pokud není možná tam, tak v širším sociálním prostředí (Svoboda, Krejčířová, & Vágnerová, 2001). Dnes již existuje spousta institucí, které mohou takovým dětem a rodinám pomoci, důležitá je však především možnost a schopnost tyto faktory včas podchytit. K tomu je již vytvořena spousta nástrojů, dotazníků či posuzovacích škál, nezbytná je však všímavost okolí - v ideálním případě uvědomělých rodičů - a snaha s danou situací něco dělat.

Cílem bakalářské práce bylo zmapovat možnou škálu působících faktorů v rodině, nejen rizikových, ale zároveň i ochranných, díky kterým by se dalo možným negativním následkům předcházet. Znalost těchto faktorů a jejich následků je důležitá pro následnou práci s dětmi i celým rodinným systémem. Rizikových i ochranných faktorů je v celé šíři rodinného působení mnohem více, než mohl pojmut rozsah bakalářské práce, konkrétně byly vynechány např. kapitoly pojednávající o zásahu prarodičů do výchovy či o roli otce samoživitele, tato témata by však sama mohla být tématem jedné práce a pro jednu kapitolu jsou příliš široká.

Seznam použité literatury

Acs, G., & Nelson, S. (2001). "Honey, I'm Home": Changes in Living Arrangements in the Late 1990s. *New Federalism National Survey of America's Families, Series B*, B-38.

Allen, S. M., & Hawkins, A. J. (1999). Maternal gatekeeping: Mothers' beliefs and behavior that inhibit greater father involvement in family work. *Journal of Marriage and the Family*, 61(1), 199–212.

Amato, P. R. (1991). Parental absence during childhood and depression in later life. *The Sociological Quarterly*, 32(4), 543-556.

Amato, P. R. (1999). Children of divorced parents as young adults. 147-163. In Hetherington, E. M. (Ed.). (2014). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: A risk and resiliency perspective*. London: Psychology Press.

Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), 1269-1287.

Amato, P. R. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social and emotional wellbeing of the next generation. *The Future of children*, 15(2), 75-96.

Amato, P. R., & Booth, A. (2009). *A generation at risk*. Massachusetts: Harvard University Press.

Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the wellbeing of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.

Amato, P. R., Loomis, L. S., & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring wellbeing during early adulthood. *Social Forces*, 73(3), 895–915.

Appleyard, K., Egeland, B., Dulmen, M. H., & Sroufe, A. L. (2005). When more is not better: The role of cumulative risk in child behavior outcomes. *Journal of child psychology and psychiatry*, 46(3), 235-245.

Aronson, S. R., & Huston, C. A. (2004). The mother-infant relationship in single, cohabiting, and married families: A case of for marriage? *Journal of Family Psychology*, 18(1), 5-18.

Belsky J. (1993). Etiology of child maltreatment: a developmental–ecological analysis. *Psychological Bulletin*, 114(3), 413–434.

Blum, R. W., Beuhring, T., Shew, M. L., Bearinger, L. H., Sieving, R. E., & Resnick, M. D. (2000). The effects of race/ethnicity, income, and family structure on adolescent risk behaviors. *American Journal of Public Health*, 90(12), 1879-1884.

Boyce, W. T., Essex, M. J., Alkon, A., Goldsmith, H. H., Kraemer, H. C., & Kupfer, D. J. (2006). Early father involvement moderates biobehavioral susceptibility to mental health

problems in middle childhood. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 45(12), 1510-1520.

Brown, L. S. (2004). Family structure and child wellbeing: The significance of parental cohabitation. *Journal of Marriage and Family*, 66(2), 351-367.

Burchinal, M. R., Follmer, A., & Bryant, D. M. (1996). The relations of maternal social support and family structure with maternal responsiveness and child outcomes among AfricanAmerican families. *Developmental Psychology*, 32(6), 1073–1083.

Bzostek, S. H. (2008). Social Fathers and Child Wellbeing. *Journal of Marriage and Family*, 70(4), 950–61.

Bzostek, S. H., & Beck, A. N. (2011). Familial instability and young children's physical health. *Social science & medicine*, 73(2), 282-292.

Cancian, M., & Reed, D. (2009). Family structure, childbearing, and parental employment: implications for the level and trend in poverty. *Focus*, 26(2), 21-26.

Carlson, M. J., & Corcoran, M. E. (2001). Family structure and children's behavioral and cognitive outcomes. *Journal of marriage and family*, 63(3), 779-792.

Carlson, M. J., & McLanahan, S. S. (2010). Fathers in fragile families. *The role of the father in child development*, 5, 241-269.

Cavanagh, S. E., & Huston, A. C. (2006). Family instability and children's early problem behavior. *Social Forces*, 85(1), 551-581.

Conway, S. K., & Li, M. (2012). Family structure and child outcomes: a high definition, wide angle 'snapshot'. *Rev Econ Household*, 10(3), 345-374.

Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2002). Effects of marital conflict on children: Recent advances and emerging themes in process-oriented research. *Journal of child psychology and psychiatry*, 43(1), 31-63.

Český statistický úřad. (2014). *Do manželství mladí lidé nespíchají*. [Tisková zpráva]. Dostupné z:
https://www.czso.cz/csu/czso/do_manzelstvi_mladi_lide_nespichaji_20140409

ČSÚ. (2014). *Příjmy a životní podmínky domácností. 2014*. Dostupné z:
<https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-vydaje-a-zivotni-podminky-domacnosti>

ČSÚ. (2016). *Vývoj obyvatelstva České republiky - 2015*. Praha: ČSÚ. Dostupné z:
<https://www.czso.cz/csu/czso/vyvoj-obyvatelstva-ceske-republiky>

- Dawson, D. (1991). "Family structure and children's health and well-being: Data from the 1988 National Health Interview Survey on Child Health." *Journal of Marriage and the Family*, 53(3), 573-584.
- Desai, S., Arias, I., Thompson, M. P., & Basile, K. C. (2002). Childhood victimization and subsequent adult revictimization assessed in a nationally representative sample of women and men. *Violence and Victims*, 17(6), 639-653.
- Duncan, G. J., Brooks-Gunn, J., & Klebanov, E. (1994). Economic deprivation and early childhood development. *Child Development*, 65(2), 296-318.
- Duncan, G. J., Ziol-Guest, K. M., & Kalil, A. (2010). Early-childhood poverty and adult attainment, behavior, and health. *Child development*, 81(1), 306-325.
- Ellis, B. J., Schlomer, G. L., Tilley, E. H., & Butler, E. A. (2012). Impact of fathers on risky sexual behavior in daughters: A genetically and environmentally controlled sibling study. *Development and psychopathology*, 24(1), 317-332.
- Emery, R. E. (1989). Family violence. *American Psychologist*, 44(2), 321-328.
- Emery, R. E. (1999). *Marriage, divorce, and children's adjustment*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Emery, R. E., & Laumann-Billings, L. (1998). An overview of the nature, causes, and consequences of abusive family relationships: Toward differentiating maltreatment and violence. *American Psychologist*, 53(2), 121-135.
- Evans, G. W. (2003). A multimethodological analysis of cumulative risk and allostatic load among rural children. *Developmental psychology*, 39(5), 924-933.
- Evans, G. W., Li, D., & Whipple, S. S. (2013). Cumulative risk and child development. *Psychological Bulletin*, 139(6), 1-56.
- Fahey, T., Keilthy, P., & Polek, E. (2012). Family Relationships and Family Wellbeing: A Study of the Families of Nine-year-olds in Ireland. *University College Dublin and the Family Support Agency*, 1-108.
- Flouri, E., Tzavidis, N., & Kallis, C. (2010). Adverse life events, area socioeconomic disadvantage, and psychopathology and resilience in young children: the importance of risk factors' accumulation and protective factors' specificity. *European child & adolescent psychiatry*, 19(6), 535-546.
- Fomby, P., & Cherlin, A. J. (2007). Family instability and child well-being. *American sociological review*, 72(2), 181-204.

- Forehand, R., Biggar, H., & Kotchick, B. A. (1998). Cumulative risk across family stressors: Short-and long-term effects for adolescents. *Journal of abnormal child psychology*, 26(2), 119-128.
- Funk, J. L., & Rogge, R. D. (2007). Testing the ruler with item response theory: Increasing precision of measurement for relationship satisfaction with the Couples Satisfaction Index. *Journal Of Family Psychology*, 21(4), 572-583
- Ge, X., Natsuaki, M. N., & Conger, R. D. (2006). Trajectories of depressive symptoms and stressful life events among male and female adolescents in divorced and nondivorced families. *Development and psychopathology*, 18(1), 253-273.
- Gerard, A. B. (2005). *Parent-child relationship inventory*. Los Angeles: Western psychological services.
- Gerard, J. M., & Buehler, C. (2004). Cumulative environmental risk and youth maladjustment: The role of youth attributes. *Child development*, 75(6), 1832-1849.
- Gilman, S. E., Kawachi, I., Fitzmaurice, G. M., & Buka, S. L. (2003). Family disruption in childhood and risk of adult depression. *American Journal of Psychiatry*, 160(5), 939-946.
- Glaser, D. (2011). How to deal with emotional abuse and neglect - Further development of a conceptual framework (FRAMEA). *Child abuse & neglect*, 35(10), 866-875.
- Hetherington, E. M., & Kelly, J. (2003). *For better or for worse: Divorce reconsidered*. New York: WW Norton & Company.
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. M. (1997). The effects of divorce on fathers and their children. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development*. New York: Wiley
- Heiland, F., & Liu, S. H. (2006). Family structure and wellbeing of out-of-wedlock children: The significance of the biological parents' relationship. *Demographic Research*, 15(4), 61-104.
- Henderson, S., & Dalton, R. (1995). *Parent-child relationship in simple-step, complex-step and non-divorced families*. Příspěvek prezentovaný na konferenci Society for Research in child development. duben-květen 1995. Indianapolis, USA.
- Hess, R. D., & Holloway, S. D. (1984). Family and school as educational-institutions. *Review of child development research*, 7, 179-222.
- Hill, M. S., Yeung, W., & Duncan, G. J. (2001). Childhood family structure and young adult behaviors. *Journal of Population Economics*, 14(2), 271–299.
- Institute for American Values. (2005). *Family structure and children's educational outcomes*. Research Brief 1.

- Jedlička, R. et al. (2004). *Děti a mládež v obtížných životních situacích: Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha: Themis.
- Jonson-Reid, M., Drake, B., & Zhou, P. (2013). Neglect subtypes, race, and poverty: Individual, family, and services characteristics. *Child Maltreatment*, 8(1), 30-41.
- Kuchařová V. a kol. (2017). *Zpráva o rodině*. Publikace VÚPSV, v. v. i. Praha.
- Lamb, M. E., Frodi, M., Hwang, C. P., & Frodi, A. M. (1983). Effects of paternal involvement on infant preferences for mothers and fathers. *Child Development*, 54(2), 450-452.
- Lamb, M. E., & Tamis-LeMonda, C. S. (2004). The Role of the Father: An Introduction. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development*. US: John Wiley & Sons Inc.
- Lerman, R. I. (1996). The impact of the changing US family structure on child poverty and income inequality. *Economica*, 63(250), 119-139.
- Lerman, R. I. (2002). *Married and unmarried parenthood and economic well-being: A dynamic analysis of a recent cohort*. Washington D.C.: Urban Institute and American University.
- Liu, S. H., & Heiland, F. (2012). Should We Get Married? The Effect of Parents' Marriage on Out-of-Wedlock Children. *Economic Inquiry*, 50(1), 17-38.
- Luthar, S. S. (1993). Annotation: Methodological and conceptual issues in research on childhood resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34(4), 441 – 453.
- Manning, W. D. (2002). The implications of cohabitation for children's well-being. 121-152. In: A. Booth & A. Crouter (Eds.). (2002). *Just Living Together: Implications of Cohabitation for Children, Families, and Social Policy*. London: Routledge.
- Manning, W. D., Smock, P. J., & Majumdar, D. (2004). The relative stability of cohabiting and marital unions for children. *Population Research and Policy Review*, 23(2), 135-159.
- Marvánová-Vargová B., Pokorná D., & Toufarová, M. (2008). *Partnerské násilí*. Praha: LINDE nakladatelství, s.r.o.
- Masten, A. S., & Garmezy, N. (1985). Risk, vulnerability, and protective factors in developmental psychopathology. In B. B. Lahey & A. E. Kazdin (Eds.), *Advances in clinical child psychology*, 8. New York: Plenum.
- Mauldon, J. (1990). "The effect of marital disruption on children's health." *Demography* 27(3), 431-446.
- Mayes, L., & Truman, S. (2002). Substance abuse and parenting. *Handbook of parenting*, 4, 329-359.

- McKeown, K., & Sweeny, J. (2001). *Family wellbeing and family policy: A review of research on benefits and costs*. Kiren McKeown Limited, Social and Economic Research Consultants, Dublin, Ireland.
- McLanahan, S., & Beck, A. N. (2010). Parental relationships in fragile families. *The Future of children/Center for the Future of Children, the David and Lucile Packard Foundation*, 20(2), 17-37.
- McLanahan, S. S., & Sanderfur, G. (1994). *Growing up with a single parent: What hurts, what helps*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- McLeod, J., & Shanahan, M. (1993). Poverty, parenting, and children's mental health. *American Sociological Review*, 58(3), 351-366.
- McLoyd, V. C. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American psychologist*, 53(2), 185-204.
- Meçe, M. (2015). Impact of Family Structure Changes on Child Wellbeing. *Balkan Social Science Review*, 6, 109-137.
- Mezera et al. (1999). *Škálový dotazník školního chování žáka*. Brno: Psychodiagnostika s.r.o.
- Morales, J. R., & Guerra, N. G. (2006). Effects of multiple context and cumulative stress on urban children's adjustment in elementary school. *Child development*, 77(4), 907-923.
- MPSV. (2015). *Zpráva o plnění Strategie sociálního začleňování 2014 – 2020 za rok 2015*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/29014/Zprava_o_plneni_Strategie_socialniho_zaclenovan_i_2014_-_2020_za_rok_2015.pdf
- Müllner et al. (1984). *TE-NA-ZO – Test nachádzania známých obrázkov*. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P.
- Nasimiyu-Wasike, A. (2005). *Domestic violence against women – A cry for life in wholeness*. Nairobi: Acton Publishers.
- Osborne, C., McLanahan, S., Brooks-Gunn, J. (2004). *Young Children's Behavioral Problems in Married and Cohabiting Families*. Working Paper 03-09-FF. Princeton: Center for Research on Child Wellbeing.
- Osofsky, J. D. (1995). Children who witness domestic violence: the invisible victims. *Society for Research in Child Development*, 9(3), 1–20.
- Parke, M. (2003). Are Married Parents Really Better for Children? What Research Says about the Effects of Family Structure on Child Well-Being. *Center for Law and Social Policy*, 1. 1-11.

Pearson, J., & Thoennes, N. (1990). Custody after divorce: Demographic and attitudinal patterns. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60(2), 233–249.

Péče 2013. Denní péče o děti. Výběrové šetření. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. a STEM/MARK, a. s., součást projektu „Nové formy denní péče o děti v ČR.“

Pedro-Carroll, J. (2011). How parents can help children cope with separation/divorce. *Divorce and separation*, 12. 1-10.

Prokop, D. 2016. „Hospodaření v českých rodinách.“ Vystoupení na konferenci „Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje“, konané 1. 6. 2016, organizované Nadací Sirius a agenturou Median, s.r.o.

Radin, N. (1994). Primary-caregiving fathers in intact families. In A. E. Gottfried & A. W. Gottfried (Eds.), *Redefining families: Implications for children's development*. New York: Plenum.

RSF 2016. Rodiny ve střední fázi rodinného cyklu 2016. Výběrové šetření. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. a FOCUS - Centrum pro sociální a marketingovou analýzu, spol. s r. o.

Rutter, M. (1979). Protective factors in children's responses to stress and disadvantage. *Annals of the Academy of Medicine*, 8(3), 324–338.

Rutter, M. (1981). Stress, coping and development: Some issues and some questions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 22(4), 323-356.

Rutter, M. (1983). School effects on pupil progress: Research findings and policy implications. *Child Development*, 54(1), 1-29.

Ryan, R., Kalil, A., & Leininger, L. (2009). Low-Income Mothers' Private Safety Nets and Children's Socioemotional Wellbeing. *Journal of Marriage and the Family*. 71(2), 278–98.

Sameroff, A. J., Seifer, R., & Bartko, T. (1997). Environmental perspectives on adaptation during childhood and adolescence. In S. S. Luthar, J. A. Burack, D. Cicchetti, & J. R. Weisz (Eds.). (1997). *Developmental psychopathology: Perspectives on adjustment, risk, and disorder*. New York: Cambridge University Press.

Sameroff, A. J., Seifer, R., Zax, M., & Barocas, R. (1987). Early indicators of developmental risk: The Rochester Longitudinal Study. *Schizophrenia Bulletin*, 13(3), 191–199.

Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: a systematic review of longitudinal studies. *Acta paediatrica*, 97(2), 153-158.

- Shaw, D. S., & Emery, R. E. (1988). Chronic family adversity and school-age children's adjustment. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 27(2), 200–206.
- Sifo, L. G., & Masango, M. J. (2014). The impact of spousal violence on the children: A pastoral care approach. *HTS: Theological Studies*, 70(2), 1-7.
- Sroufe, L. A., Carlson, E. A., Levy, A. K., & Egeland, B. (1999). Implications of attachment theory for developmental psychopathology. *Development and Psychopathology*, 11(1), 1–13.
- Suchman, N. E., & Luthar, S. S. (2000). Maternal addiction, child maladjustment and socio-demographic risks: implications for parenting behaviors. *Addiction*, 95(9), 1417-1428.
- Svoboda, M., Krejčířová, D., & Vágnerová, M. (2001). *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál.
- Šťastná, A. (2006). Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí. In Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (2006). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.
- Toman, W. (1959). Family constellation as a basic personality determinant. *Journal of Individual Psychology*, 15(2), 199-211.
- Troxel, W., & K. Matthews. (2004). “What are the costs of marital conflict and dissolution to children's physical health?” *Clinical Child and Family Psychology Review* 7(1), 29-57.
- Tucker, M. C., & Rodriguez, C. M. (2014). Family dysfunction and social isolation as moderators between stress and child physical abuse risk. *Journal of family violence*, 29(2), 175-186.
- Waldfogel, J., Craigie, T. A., & Brooks-Gunn, J. (2010). Fragile families and child wellbeing. *The Future of children/Center for the Future of Children, the David and Lucile Packard Foundation*, 20(2), 87-112.
- Walker, D. A. (2002). *The exposure to violence experienced by grade three pupils in Gauteng* (Disertační práce). University of Pretoria.
- Wekerle, C., Wall, A. M., Leung, E., & Trocmé, N. (2007). Cumulative stress and substantiated maltreatment: The importance of caregiver vulnerability and adult partner violence. *Child abuse & neglect*, 31(4), 427-443.
- Wise, S. (2003). *Family Structure, Child Outcomes and Environmental Mediators: An Overview Od the Development in Diverse Families Study*. Southbank: Australian Institute of Family Studies.

Yang, M. Y., & Maguire-Jack, K. (2016). Predictors of basic needs and supervisory neglect: Evidence from the Illinois Families Study. *Children and Youth Services Review*, *67*, 20-26.

Zill, N., & Schoenborn, C. A. (1990). Developmental, learning, and emotional problems: health of our nation's children, United States, 1988. Advance Data. *National Center for Health Statistics*, *190*, 1–18.

Seznam tabulek

Tabulka 1: Rizikové proměnné v Rochester Longitudinal Study.....	8
--	---

Příloha 1.

Seznam sedmi hlavních dimenzí ohrožení dnešních rodin v evropských zemích, vesměs plně platných i pro ČR, uvedených v jedné z novějších studií, zpracované v rámci 7. rámcového programu EU (Mynarska et al., 2015; in Kuchařová et al., 2017):

- 1) ekonomický nedostatek, chudoba; ekonomická nejistota, nestabilita, obavy o budoucnost; nedostačující bydlení, nízká životní úroveň;
- 2) sociální exkluze, chybějící sociální sítě (přátelé, širší rodina);
- 3) stigmatizace, marginalizace, diskriminace ze strany institucí a právních norem;
- 4) nedostatek času, přepracovanost, pracovní přetížení; stres (zejména spojený se zaměstnáním) a jeho důsledky: různé zdravotní problémy, deprese, pocity úzkosti, a problémy s chováním a vzděláváním dětí;
- 5) chybějící stabilita rodiny, riziko rozvodu, obzvláště závažné pro děti – traumatické zážitky, boje mezi rodiči, atd.;
- 6) zdravotní problémy, zejména zdravotní postižení;
- 7) násilí, alkohol.